

Bjørn Hvinden

Storsamfunn og minoritet

Sammendrag av resultatene fra delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet

Området for kultur og samfunn

Bjørn Hvinden:

Storsamfunn og minoritet

*Sammendrag av resultatene av
delprogram om romanifolket
(taterne) og det norske
samfunnet*

**Norges
forskningsråd**

Storsamfunn og minoritet

Sammendrag av resultatene av delprogram om romanifolket (taterne) og det norske samfunnet

Kultur og samfunn

© **Norges forskningsråd 2001**

Norges forskningsråd
Postboks 2700 St. Hanshaugen
0131 OSLO
Telefon: 22 03 70 00
Telefaks: 22 03 70 01
bibliotek@forskningsradet.no
www.forskningsradet.no/

Publikasjonen kan bestilles via internett:

www.forskningsradet.no/publikasjoner

eller grønt nummer telefaks: 800 83 001

Velferdsprogrammets hjemmeside: <http://www.program.forskningsradet.no/vfo/>

Grafisk design omslag:

Foto/ill. omslagsside: Levanger museum

Trykk: GCS

Opplag: 300

Oslo, mars 2001

ISBN 82-12-01554-8 (trykksak)

ISBN 978-82-12-02393-2 (pdf)

Forord

I 2000 avsluttet Norges forskningsråd et oppdrag fra Sosial- og helsedepartementet om forskning om taterne eller romanifolket. Forskningen har bestått av fire prosjekter, og professor Bjørn Hvinden, NTNU, har vært faglig koordinator.

I 2000 fikk Hvinden et særskilt oppdrag om å utarbeide en sammenfatning av forskningsresultatene. Den foreliggende publikasjonen er resultatet. I kapittel 9 har Hvinden lagt fram sine forslag til oppfølging.

Bakgrunnen var et ønske fra Sosial- og helsedepartementets om et forskningsbasert grunnlag for sitt bidrag i arbeidet med Stortingsmelding nr 15 (2000-2001) "Nasjonale minoriteter i Noreg. Om statlig politikk overfor jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar".

Hvindens arbeid publiseres etter avtale med departementet.

Oslo
Mars 2001

Steinar Kristiansen
rådgiver
Kultur og samfunn

Innhold

1	INNLEDNING – DELPROGRAMMET OM ROMANIFOLKET (TATERNE)	5
2	BAKGRUNNEN FOR 1900-TALLETS POLITIKK OVERFOR FOLKEGRUPPEN.....	7
3	METODEMESSIGE UTFORDRINGER OG FRAMGANGSMÅTER.....	17
4	TILTAK OVERFOR BARN OG UNGE	20
5	TILTAK FOR Å MINSKE FRUKTBARHET OG REPRODUKSJON.....	23
6	TILTAK FOR Å FÅ TATERNE BOSATT - KOBLINGER MELLOM TILTAK.....	27
7	FOLKEGRUPPENS SITUASJON I DAG.....	29
8	ANSVARFORHOLDET MELLOM MISJON OG SENTRALE MYNDIGHETER.....	31
9	SAMMENFATTENDE VURDERINGER OG ANBEFALINGER PÅ GRUNNLAG AV DE PRESENTERTE RESULTATENE	34
	RAPPORTER FRA NORGES FORSKNINGSRÅDS DELPROGRAM OM ROMANIFOLKET	36
	ANNEN LITTERATUR	37
	SLUTTNOTER.....	40

I Innledning – delprogrammet om romanifolket (taterne)

Tidlig på 1990-tallet ble det fra flere hold framsatt krav om at det måtte foretas en grundig og uavhengig undersøkelse av den politikken som hadde vært ført overfor romanifolket i Norge og hvilke konsekvenser den hadde hatt for folkegruppen. Sosial- og helsedepartementet bevilget midler til en slik undersøkelse og gav Norges forskningsråd i oppdrag å stå for planlegging og gjennomføring av undersøkelsen. Noen av forskningsmidlene ble øremerket en undersøkelse om sterilisering, siden dette temaet var kommet i brennpunktet gjennom debatter i mediene og spørsmål i Stortinget.

Siden Sosial- og helsedepartementet i høy grad var en part i saken, ønsket departementet ikke å legge andre føringer på den forskningen som skulle foregå i regi av Forskningsrådet. Prioritering, avgrensning av problemstillinger og organisering ble overlatt til Forskningsrådet. Forskningsoppgaven om romanifolket ble organisert som et delprogram under det pågående forskningsprogrammet "Velferd og samfunn".

Programstyret inviterte ulike forskningsmiljøer til å sende inn prosjektforslag. Det bevilget midler til fire prosjekter som alle ble satt i gang i 1996:

- Ett prosjekt tok opp sterilisering i historisk lys, med vekt på grunnlaget for inngrepene og det samlede omfanget av sterilisering av personer med bakgrunn i romanifolket. Denne undersøkelsen benyttet foreliggende arkivmateriale og ble gjennomført av *Per Haave*, med *Anne-Lise Seip* som prosjektleder, begge ved Historisk Institutt, Universitetet i Oslo.
- Et annet prosjekt har hatt to temaer: Erfaringene og opplevelsene til personer med bakgrunn i romanifolket som var blitt direkte berørt av sterilisering, og anbringelse og opphold på barnehjem og andre institusjoner. *Hedda Giertsen* ved Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo, har vært prosjektleder. Den første undersøkelsen er foretatt av *Hjørdis Fodstad*, basert på samtaler med personer som selv var blitt sterilisert og deres nærmeste, og noen av dem som stod bak steriliseringsinngrepet. Den andre undersøkelsen har blitt gjennomført av *Anne-Berit Sandvik*. Her har intervjuer med berørte vært den viktigste kilden for opplysninger.
- Et tredje prosjekt har tatt opp bortsetting av barn av romanifolket. Det satte særlig satt søkelyset på grunnlag og begrunnelser for inngrep i familier, og forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse ("Misjonen"), lokale barnevernsmyndigheter og foreldre. En senere oppfølgingsdel gikk spesielt inn på forholdet mellom Misjonen og sentrale myndigheter på dette feltet. Undersøkelsen bygde i hovedsak på foreliggende arkivmateriale og ble utført av *Karen-Sofie Pettersen* med *Bjørn Hvinden* som prosjektleder, begge ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU Trondheim.
- Et fjerde prosjektet belyste den enkeltes opplevelser og erfaringer med å tilhøre romanifolket, med vekt på forvaltning av identitet og tilpasninger til omgivelsene *i dag*. Undersøkelsen bygde på intervjuer og tilstedeværelse på ulike samlinger. Prosjektet ble gjennomført av *Lise Bjerkan* og *Linda Dyrild*, med *Jan Brøgger* som prosjektleder, alle ved Institutt for sosialantropologi, NTNU Trondheim.

I tillegg ble et prosjekt gjort mulig gjennom et universitetsstipend fra NTNU Trondheim. Dette prosjektet har studert den begynnende organisering og mobilisering med utgangspunkt i romanifolket på 1990-tallet, særlig organisasjonenes forhold til sentrale myndigheter og massemediene. Undersøkelsen gjennomføres av *Rune Halvorsen* i samarbeid med *Bjørn Hvinden*, begge ved Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU, og er ikke avsluttet. Dette prosjektet har blitt samordnet med de fire nevnte prosjektene.

All forskning vil være selektiv; noen tema og problemstillinger settes i fokus, mens andre utelates eller bare tangeres. Slik også med dette delprogrammet. Budsjettmessige og andre begrensninger har gjort det nødvendig å samle seg om noen spørsmål. Det innebærer at det er viktige emner som *ikke* er behandlet i delprogrammet, men som forhåpentlig vil tatt opp i framtidig forskning. Det dreier seg for eksempel om temaer som:

- Helseforhold og kontakt med helsevesenet,
- utviklingen i materielle levekår, inntektsforhold og yrkesaktivitet,
- møtet med politi og rettsvesen, for eksempel ved håndheving av løsgjengerloven og forbudet mot hestehold,
- erfaringene til dem som ble anbrakt i en bolig og hvordan Misjonens representanter opptrådte etter slik bosetting, og
- folkegruppens opprinnelse og røtter, og bakgrunnen for dens kultur, herunder språket romani, så vel som musikk-, sang- og fortellertradisjoner og materiell kultur (for eksempel redskaper, kunst- og håndverksprodukter, smykker og klesdrakter).

Som det framgår av prosjektoversikten foran har forskningssatsingen vært flerfaglig. Forskerne har trukket på forskjellige faglige tradisjoner, innfallsvinkler, begrepsverk og metoder, slik disse har utviklet seg innen historie, kriminologi, sosialantropologi og sosiologi. Det er redegjort nærmere for disse i rapportene fra de enkelte prosjektene (se oversikt bak i heftet).

I dette sammendragshftet trekker vi særlig veksler på *ett* faglig perspektiv: Her legges det vekt på følgene av den måten samfunnets makthavere oppfatter en målgruppe for offentlig politikk på. Tidligere forskning ut fra et slikt perspektiv tilsier at det bildet av målgruppen som tegnes eller “konstrueres” får vidtgående og alvorlige konsekvenser for hvordan politikken utformes og iverksettes. Dette får i sin tur stor betydning for velferd og levekår for gruppen (jf. Schneider og Ingram 1993)¹.

Kombinasjonen av prosjekter har gitt anledning til å se den samme politikken fra flere sider og synsvinkler, både fra lovgivere, sentrale og lokale myndigheter, fra pådrivere og iverksettere (som Norsk misjon blant hjemløse) og fra dem som var mål for politikken; romani- eller taterbefolkningen.

Formålet med dette sammendraget er ikke bare å oppsummere hva som står i hver enkelt rapport, men også å trekke linjer på tvers. Ved å peke på sammenhenger mellom enkeltfunn håper vi å få fram et mer helhetlig bilde av politikken overfor romanifolket (taterne) på 1900-tallet. For å bidra til en slik helhet innleder vi med en beskrivelse av bakgrunnen for den politikken som ble ført overfor reisende og/eller ikke-bofaste befolkningsgrupper på 1900-tallet.

2 Bakgrunnen for 1900-tallets politikk overfor folkegruppen

Storsamfunnets reaksjoner overfor folkegruppen hadde en lang forhistorie da forutsetninger og virkemidler ble lagt om på slutten av 1800-tallet. Omleggingen skapte viktige føringer for den politikken som ble satt ut i livet overfor gruppen utover det meste av 1900-tallet. Men både før og etter reformuleringen bygde sanksjonene fra storsamfunnet på sterkt negative oppfatninger av nomadiske livsformer i sin alminnelighet og romanifolkets (taternes) livsform i særdeleshet. Til sammen pekte disse oppfatningene av målgruppen fram mot en omfattende og samordnet politikk med vekt på kontroll med og assimilering av folkegruppen.

Et historisk bakteppe

Politikken overfor romanifolket (taterne) - og mer generelt overfor omreisende eller nomadiske grupper i de nordiske landene – har en lang og omskiftelig historie (Etzler 1944, Schlüter 1973, Sandmo 1999). Denne historien strekker seg i alle fall tilbake til slutten av middelalderen, om ikke lengre.

Tidlig kom landenes makthavere til å se omreisende gruppers livsform og atferdsmønster som en alvorlig utfordring mot lov og orden som krevde hardhendte tiltak. Trolig ble slike tiltak håndhevd med varierende grad av kraft og konsekvens. I noen perioder ble omreisende utsatt for brutale forfølgelser, for eksempel gjennom såkalt “fantejakter”. I andre og antakelig lengre perioder synes omreisende grupper å ha hatt en marginal og utsatt posisjon, men samtidig å ha stått i et forholdsvis fredfylt utvekslingsforhold til det fastboende samfunn. Dette forholdet var til gjensidig nytte og ikke bare til ensidig fordel for de omreisende familiene. Men enkeltmedlemmer av folkegruppen som ble arrestert og tiltalt for bestemte lovbrudd, fikk trolig en mer uforsonlig og nådeløs behandling av rettsvesenet enn andre som var mistenkt eller tiltalt for lovbrudd i samme tidsrom (Sandmo 1999: 195-196).

Sett fra samfunnselitenes ståsted ble det med litt ujevne mellomrom slått fast at det var behov for mer vidtgående og effektive virkemidler overfor omreisende grupper. Særlig utover 1800-tallet synes misnøyen med den offentlige innsatsen overfor omreisende grupper å ha tiltatt. Det behøver ikke bety at de omreisende reelt utgjorde noe større praktisk problem for fastboende enn tidligere, men kanskje likegjærne at de fastboendes forventninger om at offentlige myndigheter skulle gjøre noe med de omreisende gruppene hadde endret seg. Norge var ikke lenger et lydrike under Danmark: Landet hadde fått en egen grunnlov og en selvstendig norsk administrasjon var under oppbygging, selv om landet nå var i union med Sverige. I denne situasjonen ble det forventet at staten skulle ha større evne til å regulere samkvemmet i samfunnet og håndheve datidens rådende forestillinger om lov og orden.

På samme måte som manglende lokal tilhørighet bidro til at medlemmer av omreisende grupper ble gitt en mer nådeløs behandling av rettsvesenet enn andre, ble spenningene rundt disse gruppene også forsterket av at fattigvesenet var lokalt forankret. Fra gammelt av var det primært dem som hadde lokal tilhørighet, “hjemstavn”, som ble omfattet av den begrensede innsatsen overfor dem som trengte hjelp. Omreisende og andre som kom utenfra og som søkte slik hjelp ble desto mer sett som et problem. Det gav på lokalt hold en sterk impuls til å “løse” problemet ved å få de tilreisende hjelpetrengende ut av bygda eller byen så raskt som mulig.

Åpenbart førte det lett til et svarteperspill, hvor alle helst ville overlate belastningen ved å ta seg av nødstedte uten lokal tilhørighet til andre (Swaan 1990).

En annen og beslektet grensedragnings fikk også stor betydning for det fastboende samfunnets forholdssett overfor omreisende grupper. I Vestens historie fra middelalderen og framover finner vi gjentatte forsøk på å trekke et skarpt skille mellom verdig og uverdlig hjelpetrequende (Stone 1984, Swaan 1990, Midre 1995). De verdige trengende ble ansett å være dem som virkelig ikke kunne klare seg selv, på grunn av lav eller høy alder, kronisk og alvorlig sykdom, uførhet, skrøpeligheit eller hjelpeløshet. Som uverdige trengende regnet man arbeidsføre voksne som ikke hadde utkomme fra eget arbeid, men som ble antatt å kunne ha hatt det, hvis de ville. De sistnevnte skulle være de "arbeidssky" eller "selvforskyldt fattige". Den førstnevnte gruppen skulle vises barmhjertighet og omsorg, mens den sistnevnte ut fra rådende oppfatninger skulle straffes og tvinges til å arbeide. Nært knyttet til dette var forestillingen om at en del helst ville reise rundt fra sted til sted, ta kortere jobber, leve fra hånd til munn, tigge eller begå mer alvorlige forbrytelser, i stedet for å ta fast tjeneste og binde seg til regelmessig arbeid på gård eller hos andre (se for eksempel Skappel 1922: 62-66).

De forestillingene gikk sammen i det som i mange vestlige land ble oppfattet og omtalt som "omstreifer"- eller "vagant"-problemet (fra latin, av *vagari* 'streife omkring'). Dette problemet skulle bestå i at arbeidsføre enkeltpersoner og grupper dro fra sted til sted og livnærte seg med en blanding av småjobbing, tigging og alvorligere lovbrudd. Særlig ble det lagt vekt på hvordan større følger av "omstreifere" kunne presse gårdsfolket i mindre og isolerte grender til å gi fra seg langt mer mat og klær enn de hadde råd og evne til. I denne forstand skulle de utgjøre en trussel mot den alminnelige lov og orden (Swaan 1990, Erskine og McIntosh 1999). I tillegg skulle disse gjennom sin livsform kunne ha en uheldig innflytelse på svake sjeler blant de fastboende og friste dem til å bryte opp fra sine lokalmiljøer og slå lag med de omreisende.

Slike sterkt forankrede forestillinger handlet ikke bare eller først og fremst om taterne. Personer av romanibakgrunn var ikke de eneste omreisende i denne lange perioden. Dessuten hadde det eksistert samfunnsmessige sanksjoner mot personer med en nomadisk livsform lenge før taterne kom til de nordiske landene (se for eksempel Frostatingloven fra 1200-tallet, X, 39¹). Men når taterne var blitt en del av befolkningen i disse landene, kom de også til bli omfattet av disse forestillingene og problemdefinisjonene. Satt på spissen: Storsamfunnet og dets eliter hadde fra tidligere av en begrepskategori - "omstreifere"- klar for bruk. Når familier og følger av taterne ankom de nordiske samfunnene og ble synlige for deres makthavere, var det nærliggende å plassere taterne i denne kategorien.

I tillegg er det mange vitnesbyrd som at taterne etter sin ankomst til de nordiske landene raskt fikk en rekke drastiske anklager, mistanker og beskyldninger rettet mot seg fra datidens eliter, uttrykt blant annet i lovtekster og kongebrev (jf. henvisninger i Sandmo 1999: 196-197). Som en ny, adskilt og fremmed folkegruppe med indre samhold og evne til å unndra seg storsamfunnets kontroll, ble de ansett for å være en spesiell trussel mot den rådende sosiale orden. Forestillingene om dem inneholdt få nyanser og fikk preg av det vi i dag vil kalle fordommer eller stereotyper. Disse forestillingene tjente til å rettferdiggjøre de brutale og nådeløse reaksjonene som makthaverne påbød mot taterne.

I denne forstand ble taterne trolig utsatt for en dobbelt generalisering: For det første plasserte makthaverne dem i den brede problemkategorien "omstreifere". For det andre ble de i

egenskap av å være “fremmede” tillagt spesielt uønskede og problematiske egenskaper. I begge tilfeller skjedde generaliseringen uten hensyn til om de faktisk var selvhjulpne og livnærte seg med lovlige erverv, for eksempel handel og håndverk. Mye tyder på at samfunnselitens bilde av omreisende var høyst unyansert eller udifferensiert, og at alle ble skåret over samme kam. For eksempel klaget Stavanger Amtformannskap i 1844 over de ulempene som “fantene” – “dem, der betle i Flok og Følge” - skulle utgjøre for bosittende folk (Christophersen 1979: 72). Nesten seksti år senere var det både statsråder og stortingsrepresentanter som under behandlingen av forslaget til løsgjengerlov i brede ordelag slo fast at alle de nærmere 4000 “omstreifere” som var registrert i Jakob Walnum’s telling var “betlere” [tiggere] (Forhandling i Odelstinget 1898/99, s.883). Slike utsagn ble stående nærmest fullstendig uimotsagt (for ett unntak, se samme sted, s.932).

Eilert Sundts dobbeltrolle - forsker og moralsk entreprenør

På midten av 1800-tallet søkte Eilert Sundt (1974) å gi den norske samfunnseliten et mer differensiert bilde av den gruppen som da ble kalt “fantene”. Han trakk et skille mellom “storvandringene” (som han forbandt med romani- og taterbetegnelse) og “småvandringene” (som han forbandt med skøyer- og meltraverbetegnelse). Som framholdt av Christophersen (1979) kan det ses som fortjenstfullt at den interesserte allmennhet ble gjort oppmerksom på at storvandringene utgjorde en distinkt etnisk minoritet, med en særegen kultur og et eget språk som sannsynliggjorde røtter tilbake til tidlige innvandring til Europa fra Asia. På den andre siden var Sundt sterkt moralsk fordømmende i sine karakteristikk av taternes daværende livsformer, atferdsmønstre og kultur. I denne forstand må han antas å ha bidratt til eller bekreftet samfunnselitens negative bilde av taterne, både i samtiden og ettertiden. Som vi skal se fikk Sundts differensiering av kategorien “fant” liten praktisk betydning for ettertidens måte å forholde seg til omreisende eller nomadiske grupper i Norge på.

Med utgangspunkt i framstillingen av “fantene” som en problembelastet gruppe mottok Sundt i årene 1854-68 midler fra Stortinget til å gjøre folkegruppen bofast og gi dens barn en kristen oppdragelse. Disse forsøkene ble bare ansett å være en betinget suksess. Etter at den økonomiske støtten til Sundts arbeid ble stoppet, fortsatte Stortinget å gi noe reduserte årlige bevilgninger til det såkalte “Fantefondet”, med de samme formål, men nå administrert av Kirkedepartementet.

Mot slutten av 1800-tallet kom det fram en økende misnøye med det arbeidet som skjedde i Departementets regi. Det ble framholdt at arbeidet var lite effektivt og målrettet. Det ble også vist til at de lovhjemlene som fattigloven av 1863 hadde gitt til at kommunene kunne sette omstreifere i tvangsarbeid i liten grad ble brukt i praksis. I Stortinget ble det flere ganger etterlyst mer effektive virkemidler til innskrenking av det man kalte “fantevesenet”, og senere “omstreifervesenet” (for eksempel St.forh. 1892).

Lovgiverne gir nye rammer for politikken overfor folkegruppen

I løpet av 1890-tallet foregikk det flere gjensidig forsterkende prosesser som skapte nye forutsetninger for den offentlige eller offentlig sanksjonerte politikken overfor romanifolket:

- *Løsgjengerloven*: Framfor alt la Straffelovskommisjonen ved dets leder riksadvokat Getz fram et utkast til en lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap i 1894. Etter begrensede endringer la regjeringen fram lovforslaget til behandling i Stortinget. Etter en omfattende diskusjon i 1899 ble loven vedtatt i 1900.

- *Vergerådsloven:* For det andre vedtok Stortinget i 1896 en ny lov om behandling av forsømte barn, igjen med utgangspunkt i et utkast fra Getz.
- *Et nytt kristent-inspirert initiativ:* For det tredje tok en krets av menn rundt sogneprest Jakob Walnum tidlig i tiåret initiativ til en gjenopptaking av Eilert Sundts virksomhet. Kretsen søkte og fikk støtte fra Stortinget til at Walnum kunne utarbeide en plan for motarbeiding av “omstreifervesenet”. Regjeringen la fram Walnums plan for Stortinget i 1896 og fikk i det alt vesentlige Stortingets tilslutning. Det skapte i neste omgang grunnlag for at den kristne veldedige organisasjonen “Foreningen til bekjempelse av omstreifervesenet” ble dannet i 1897. Etter noe nøling begynte Stortinget på slutten av tiåret å gi årvisse bevilgninger til denne organisasjonens virksomhet. Nølingen skyldes ikke reservasjoner mot Walnums forslag til prinsipper og konkrete tiltak, men usikkerhet om hvordan forholdet mellom den offentlige og private innsatsen på dette området skulle organiseres.
- *Revidert fattiglov:* Endelig ble det i samme periode også forberedt en betydelig revisjon av fattiglovgivningen, men det vesentlige av virkemidlene overfor “omstreiferne” ble lagt til de to nevnte lovene.

Stortingets behandling av disse innbyrdes forbundne sakene i løpet av 1890-tallet utgjør det nærmeste en kommer en sammenhengende generaldebatt om forutsetninger for og formål med den politikken som skulle bli ført overfor den administrative kategorien “omstreifere” i størstedelen av det tyvende århundre.

Det skjedde nok noen mindre justeringer av relevant lovgivning og årlig bevilgede beløp i den etterfølgende perioden. I det vesentlige ble det likevel utover 1900-tallet snakk om en rutinisert og innarbeidet politikk som få eller ingen stilte spørsmålstegn ved. De fleste sentrale politikere synes i denne lange perioden ureflektert å ha tatt for gitt at den politikken som ble videreført, var riktig og nødvendig. Mangelen på egentlige debatter om premisser for og innretning på den virksomheten som skiftende regjeringer gikk god for og som Stortinget støttet i denne perioden, er påfallende. Det er nærliggende å spørre om sentrale politikere i denne perioden stort sett var immune mot motforestillinger mot gjeldende politikk på området.

Først i forbindelse med Torild Skards interpellasjon i 1975 kan en si at Stortinget foretok en ny generaldebatt. Debatten ledet til nedsettingen av Solheimutvalget som skulle utrede særomsorgen for “omstreiferne”. Men det skulle ennå gå ti-femten år før den da innarbeidede politikken overfor folkegruppen var avvirket. Av disse grunnene kan det være verdt å oppholde seg litt med de mer eller mindre sammenhengende debattene som ble ført på 1890-tallet.

Hva innebar “omstreifer”-kategorien?

For det første er det påtakelig at de sentrale aktørene i løpet av disse debattene på slutten av 1800-tallet samlet seg om å bruke “omstreifer”-betegnelsen om målgruppen for den nye politikken. I de foregående tiårene og en god del av 1890-tallet hadde en rekke mer eller mindre sammenfallende navn på gruppen blitt anvendt. De sentrale aktørene hadde for eksempel ofte vist til “fanter” og “landstrykere”. Unntaksvis ble betegnelsen “tater” brukt, og knapt noen gang “romanifolk”, selv om Sundt – støttet av Stortinget – jo inngående hadde

drøftet de innbyrdes forbindelsene mellom disse betegnelse (og de tilsvarende begrepene). Riksadvokat Getz åpnet i sitt utkast til løsgjengerlov for bruk av betegnelsen “sigøynere”, men dette ble ikke videreført av regjering eller storting. Noen ganger prøvde aktørene noe famlende å skille mellom “de egentlige omstreifere” og mer tilfeldige omreisende eller personer uten fast tilholdssted. Som nevnt var det ingen som søkte å benytte seg av de distinksjonene som Eilert Sundt hadde trukket innad i den bredere gruppen han omtalte som “fanter”.

En viktig følge av at de sentrale aktørene etter hvert samlet seg om den administrative betegnelsen “omstreifer”, var at man indirekte avviste at det for en stor del dreide seg om en folkegruppe med annen opprinnelse og en annen kultur enn nordmenn flest. I sin konsekvens valgte man dermed å overse et hovedresultat av Sundts vitenskapelige arbeid. I stedet begrenset man seg til å følge opp hans moralske fordømmelse av gruppen. Dermed kom den offisielle norske politikken for en lang periode til å bygge på det motsatte av en anerkjennelse av folkegruppens særegne røtter og distinkte kulturelle preg.

Sagt med andre ord; man ville ikke se eller legge noen vekt på at folkegruppen utgjorde en kulturell minoritet; man så bare et moralsk preget fattigdomsproblem. Målgruppen for politikken ble definert som en noe sammensatt sosial problemgruppe; en kategori av landets innbyggere som av litt tilfeldige men forståelige grunner hadde en nomadisk livsform, men som først og fremst krenket de normene som regulerte selvforsørgelse, arbeid, personlig og familiemessig moral. Det ble skapt eller konstruert et bilde av “omstreiferi” som uttrykk for en gjenstridig moralsk skavank, som krevde sterke virkemidler for å bli avlært.

Hovedelementene i det moderniserte bildet av “omstreiferen” var samtidig klart gjenkjennelig i forhold til tidligere framstillinger av omreisende grupper: Nå ble omstreiferen tegnet som en person som “flakket omkring” fra sted til sted på en formålsløs måte, som var uvillig til å ta fast eller regelmessig arbeid (“arbeidssky”), og som derfor generelt måtte *antas* å livnære seg gjennom tigging (“betleri”) eller annen ulovlig virksomhet. Det ble ikke skilt skarpt mellom “omstreiferi” og “løsgjengeri”, men sistnevnte innebar at personen ikke behøvde å forflytte seg fra sted til sted.

For det store flertall av lovgiverne var det erklærte formålet med løsgjengerloven å gjøre det man kalte “omstreiferi” ulovlig. Denne kriminaliseringen kom blant annet til uttrykk i at omreisende personer som ble mistenkt for “omstreiferi” og som ikke kunne dokumentere at de hadde regelmessig arbeid, kunne tvangsboettes i henhold til løsgjengerlovens paragraf syv. Denne paragrafen gav lovhjemmel for å tvangsboette omreisende som ikke kunne overbevise politiet eller eventuelt domstolen om at de hadde lovlig erverv. Her la lovgiverne opp til en svært restriktiv tolking av hva som var “lovlig erverv”. I følge paragraf tre skulle det dreie seg om erverv av “regelmessig art”. Med henvisning til lovforarbeidene heter det i en samtidig kommentarutgave av loven: “En omstreifer ... vil i regelen ha et lovlig erverv å skylde på – han kan si at han er hesteskjærer, blikkenslager, handelskar eller lignende – allikevel er han den samme farlige personen. Det er bare skalkeskjul det erverv han påberoper seg. For at han skal gå fri må det altså kreves at ervervet er av regelmessig art (jf. Ot.forh. 1899-1900 side 938)” (Hartmann 1923: 18). Det siteres også direkte fra lovproposisjonen: “Hvad særlig omstreiferne angaar maa det kunne forutsættes at domstolene efter sin kjendskap til deres livsforhold vil være i stand til paa rette maate at vurdere en paastand om at de ernærer sig ved haandværk eller smaahandel som erfaringsmæssig ikke er synderlig andet end et paaskudd til at tigge” (Ot.prp.nr. 14 – 1914 side 12) (Hartmann 1923: 19-20).

I denne forstand ble “omstreiferi” konstruert som et moralsk preget fattigdomsproblem. Den videre offentlige innsatsen overfor målgruppen “omstreifere” ble administrativt tett forbundet med fattigvesenet generelt.

Man kunne kanskje tenke seg at et mulig forsvar for denne lovgivningen var at ikke alle omreisende personer og grupper behøvde å bli rammet, men bare de som begikk “omstreiferi” slik det var beskrevet i loven og dens forarbeider. Men løsgjengerloven fikk en utforming som langt på vei la bevisbyrden for at man ikke bedrev “omstreiferi” på den omreisende personen selv. Som nevnt var det ikke tilstrekkelig at vedkommende kunne sannsynliggjøre at han eller hun var i stand til å livnære seg på lovlig vis. Både i loven og dens forarbeider ble det betont at personer som ikke hadde fast bosted og ikke påvise at de hadde fast, regelmessig arbeid, generelt måtte antas å livnære seg på uærlig vis. I denne forstand bidro loven og debatten om den til en generell mistenkeliggjøring av folkegruppen, og dermed til å befeste eller forsterke de negative vurderingene som gruppen allerede var utsatt for.

Løsgjengerloven har det til felles med en rekke andre lover at den gjennom sin utforming og innretning fikk alvorlige og drastiske følger for *romanifolket* som folkegruppe, uten å direkte peke dem ut eller omtale dem ved et kollektivt egennavn. Lovene kunne brukes mot dem, enten ved at personer eller familier tilhørende gruppen i det enkelte tilfelle ble bedømt å falle inn under den administrative kategorien “omstreifere”, og/eller ved at de hyppigere enn andre ble ansett å ha atferdsmønstre som krevde inngripen og reaksjoner fra rettsvesen og tiltaksapparat. For eksempel kunne vergerådsloven langt oftere bli gjort relevant for medlemmer av folkegruppen enn for nordmenn flest, selv om den tilsynelatende var nøytral i forhold til skillet mellom omreisende og fastboende.

Storsamfunnets innvirkning på folkegruppens selvforsørgelse

Som beskrevet foran hadde de forutgående diskusjonene og innføringen av løsgjengerloven manet fram et bilde av “omstreiferen” som en person som ikke ville ta ansvar for sin forsørgelse gjennom eget arbeid. Sett i ettertid er det slående at lovgiverne ikke reiste spørsmålet om langvarig års fordømmelse og forfølgelse fra storsamfunnets side i seg selv hadde undergravet eller svekket gruppens betingelser for å være fullt ut selvforsørget. Det kunne for eksempel gis mange argumenter for at undertrykkningen fra storsamfunnets side hadde bidratt til at nærliggende tilpasninger fra folkegruppens side ble tilbaketrekning, distansering og aktsomhet i forhold til den fastboende befolkningen. I så fall ville dette trolig gjøre sitt til at involveringen med det fastboende samfunnet ble begrenset til et minimum, og til at mye krefter og oppmerksomhet ble brukt på å holde seg utenfor “øvrighetens” synsvidde. Dette kunne i sin tur medvirke både til å holde vedlike myter og forestillinger om folkegruppen hos fastboende, og innsnevre mulighetene for folkegruppen til å inngå i et uanstrengt og likeverdig vekselspill med lokalbefolkningen. Bare i den grad en oppnådde et slik vekselspill kunne det sikre medlemmer av folkegruppen et stabilt og forutsigbart utkomme, gjennom bytte av tjenester mot naturalia eller gjennom kjøp og salg (omførselshandel).

Utover 1900-tallet framsatte myndighetene flere forslag til innstramning av øvrig lovgivning. Innstramningene var egnet til å svekke ytterligere folkegruppens muligheter for å være selvforsørget og livnære seg på lovlig vis, uansett om dette var tiltakenes uttalte formål eller ikke. De to klareste eksemplene på dette er de endringene av lovene for handelsnæring, særlig mulighetene for å drive omførselshandel, og dyrevern, særlig mulighetene for å holde hest:

- Viktige endringer i handelslovgivningen ble foretatt de tre første tiårene av århundret. Her ble det å mistenkes for å være “omstreifer” noe som i seg selv talte mot at man fikk tillatelse til å drive slik næring. Særlig på 1920-tallet ble motstanden mot at omreisende skulle få drive med omførselshandel klart uttrykt fra myndighetene, blant annet etter påtrykk fra den mer etablerte handelsnæringen (jf. Ot.prp. nr.40 1924). Mer generelt ble kravene for å drive med omførselshandel gradvis gjort strengere, og vanskene for taterne til å livnære seg på lovlig vis tilsvarende større.
- Regjeringen foreslo i 1935 å gjøre det ulovlig for “omstreifere” å bruke hest i forbindelse med reising og næringsvirksomhet (Ot.prp. nr.3 1935). Forslaget fikk flertall i Odelstinget, men ble forkastet med en stemmes overvekt i Lagtinget (St.forh. 1935). Forslaget ble fremmet igjen i 1950 (Ot.prp. nr.56 1950) og vedtatt av Stortinget i 1951 (Innst.O.VIII 1951, St.forh. 1951). Først i 1974 ble lovforbudet opphevet. Da var regjeringens argumenter dels at forbudet var diskriminerende, dels at det var blitt så få som fortsatt reiste; med andre ord en forholdsvis tvetydig begrunnelse: “Departementet meiner at føresegna kan verta tolka som diskriminering av ei folkegruppe. Slik livsførsle som føresegna har for auga, er elles ikkje vanleg lenger, så forbodet tener snautt noko føremål heretter” (Ot.prp. nr. 27 (1973-74)). Det ble for eksempel *ikke* reist spørsmål om den diskrimineringen som folkegruppen hadde blitt utsatt for på dette området, tilslå offentlige tiltak som kunne bøte på skadevirkningene for folkegruppens selvbergingsvegne.

Dersom lovgiverne i vesentlig grad hadde vært opptatt av at taterne skulle være i stand til å forsørge seg gjennom eget arbeid, ville disse lovframstøtene ha vært paradoksale. Men taternes angivelige mangel på evne eller vilje til selvforsørgelse, var i praksis blitt et underordnet ankepunkt mot en livsform man fant forkastelig og ville bringe til opphør.

Ble tiltak med ulike lovhjemler koblet?

Om vergerådsloven av 1896 ikke så direkte og klart som løsgjengerloven var motivert av et ønske om å bekjempe “omstreifervesenet”, var man i samtiden åpenbart av den oppfatning at loven kunne brukes for dette formålet. Dette synet ble klart artikulert av Jakob Walnum og hans etterfølgere som generalsekretær i Foreningen til bekjempelse av omstreifervesenet, senere Norsk misjon blant hjemløse.

De forholdsvis skjønnsmessige kriteriene som begge lovene tok utgangspunkt i, gjorde det mulig å foreta koblinger i anvendelsen av dem: Bortsetting av barn fra foreldre med hjemmel i vergerådsloven kunne for eksempel knyttes sammen med bestrebelsene for å få taterne til å gi opp reisingen og bli bofaste. Ved å få barn fjernet fra sine biologiske foreldre og plassert i institusjoner og senere i fosterhjem, ville man for det første oppnå å minske den uheldige påvirkningen som foreldre og andre slektninger ble ansett å representere, med hensyn til å ønske og verdsette en reisende livsform (“reisetragen”). For det andre ville det gjennom bortsetting av barna i seg selv bli færre personer av taterbakgrunn som til enhver tid reiste. I trusselen om barna ville bli tatt fra dem med hjemmel i vergerådsloven (og senere barnevernsloven), fikk iverksetterne av politikken også et kraftfullt middel for å få foreldrene til å føye seg etter påtrykk om å bli bofaste, inkludert det organisatoriske regimet som skulle forberede slik bosetting; anbringelse ved Svanviken arbeidskoloni.

Det kan gis argumenter for at sentrale myndigheter var med på å rettferdiggjøre en slik kobling mellom bortsetting av barn og bosettingstiltak. Det skjedde blant annet gjennom rundskriv fra Sosialdepartementet (1919) og Justis- og politidepartementet (1935). Etter at førstnevnte har gjort rede for opplegget for bosetting i henhold til løsgjengerloven, fortsetter

Socialdepartementet: “Samtidig vil man henlede fattigstyrenes oppmerksomhet på den adgang, som lov av 6.juni 1896 om behandlingen av forsømte børn åpner for å ta sig av omstreiferes barn. Lovens § 1 gir vergerådet myndighet til å bortsette barn, som “på grunn av foreldres eller opdragers lastefullhet eller forsømmelighet finnes vanvyrdet, mishandlet eller sedelig forkommet eller må befryktes å bli sedelig fordervet”. Denne bestemmelse vil vistnok som regel med føie kunne bringes i anvendelse i de heromhandlede forhold. *Navnlig hvor vedkommende foreldre stiller seg uvillig overfor arbeidsanvisning og hjelp til bosettelse og ikke vil opgi sitt omstreiferliv, kan det være grunn for et fattigstyre å henvende sig til vergerådet for at det skal gripe inn og om mulig i alle fall redde barna fra landeveien*” (vår utheving).

I rundskrivet til politimestrene heter det: “De fleste omstreiferbarn kommer utvilsomt inn under lov om behandling av forsømte barn av 6.juni 1896. Det vises her til § 1. Om barnet ikke er så gammelt at det kan ha begått noen straffbar handling, eller om det ikke kan påvises konkrete tegn på at det er vanvyrdet, mishandlet eller sedelig forkommet, vil dog forholdet i de aller fleste tilfeller rammes av lovens ord, at “de må befryktes å ville bli sedelig fordervet” (§1 b, eller at det på grunn av “andre mislige forhold fremstiller sig som nødvendig å bortsette det for å redde det fra sedelig undergang (§1 c).”

I de siterte rundskrivene synes man å formidle at en kobling mellom bosettings- og barnevernstiltak var akseptabel og verdt å strebe etter. På samme tid ble det med relativt rene ord slått fast at de fleste barn av omstreifere levde under forhold som gjorde det riktig å sette dem bort med hjemmel i loven.

En klar ansvarsdeling mellom offentlige myndigheter og Misjonen?

På grunnlag av kongelige resolusjoner og administrative vedtak kom Misjonen de første tiårene av 1900-tallet til å få et vidtgående mandat til å sette ut i livet den offentlig sanksjonerte politikken overfor “omstreiferbefolkningen”. Rett nok var det offentlig politimyndighet og rettsvesen som hadde ansvaret for å håndheve tvangsbestemmelsene i løsgjengerloven, men politiet var pålagt å samarbeide med Misjonen for å få omstreifere bosatt, blant annet gjennom plassering ved Svanviken arbeidskoloni. Tilsvarende var det kommunale vergeråd (senere barnevernsnemnder) som formelt kunne fatte vedtak om bortsetting (omsorgsovertakelse) i henhold til vergerådsloven (og senere barnevernsloven av 1953). Samtidig var det Misjonen som drev institusjonene som barna skulle plasseres i, som senere skulle finne fosterhjem og ha tilsyn med barna.

Sentralmyndighetene oppfordret ved flere anledninger lokale vergeråd og barnevernsmyndigheter om å samarbeide nært med Misjonen og framholdt at Misjonen hadde en særlig ekspertise på dette området. Samlet sett ble en stor del den offentlig støttede og positivt sanksjonerte virksomheten overfor taterne lagt i hendene på en privat, kristelig organisasjon som forfektet et sterkt ideologisk ladet og fordømmende syn på folkegruppen, dens livsform og kultur. Tilsynelatende gjaldt dette mandatet bare iverksetting av en gitt offentlig politikk, men mye taler for at Misjonen i praksis også ble tillatt å øve en sterk innflytelse på fastsettelsen og utformingen av myndighetene politikk (Pettersen 1999, Haave 2000).

Hjelp, kontroll - eller begge deler?

I mange sammenhenger framstilte myndighetene og Misjonen tiltakene overfor omstreiferbefolkningen som et hjelpe- og redningsprosjekt, særlig i forhold til barna. Men denne hjelpen skulle ytes på grunnlag av helt bestemte forutsetninger - at gruppens livsform

og kultur var skadelig og at hjelpen skulle være et middel til å bringe denne til et opphør. Det dreide seg om en virksomhet der den hjelpen som ble gitt var sterkt vevd sammen med kontroll, tvang og disiplinering overfor målgruppen. Da løsgjengerloven ble innført, snakket da også lovgiverne helt åpent om at det dreide seg om en “tvangsbosettelse”. Det var nettopp denne lovmessige adgangen til å tvinge omreisende til å gi opp reisingen, som skulle representere framskrittet i forhold til de virkemidlene en hadde til rådighet tidligere. De familiene hvor barn ble tatt fra foreldrene eller som ble forespeilt eller truet med en slik fratakelse med hjemmel i vergeråds- og senere barnevernsloven, befant seg i en tvangspreget situasjon. Deres reelle valgfrihet til å avslå det “hjelpetilbud” de fikk, var ytterst begrenset. Myndighetene og Misjonen mente å vite hva som var best for de berørte, uavhengig av hva disse selv mente. Om enkeltpersoner og familier tross disse repressive trekkene ved tiltakene har opplevd seg hjulpet av dem, motsier det likevel ikke det dominerende kontroll- og formynderiske preget som tiltakene fikk.

Kontrollaspektet ble fra tid til annen klart uttalt fra representanter for Misjonen, som for eksempel i følgende sitat: “Omstreiferne må under sterkere kontroll fra samfunnets side. Det gjelder både for de som reiser og også de som mer eller mindre tilfeldig er blitt fastboende. Da en tror det i dag er muligheter for å få gjort noe mer for endelig å løse omstreiferproblemet her i landet, vil Norsk misjon blant hjemløse på denne måte gjerne vende seg til forsorgsstyret og verjeråd for å prøve å etablere et bedre samarbeid når det gjelder dette samfunnsproblem” (NMBH 1951: 3-4).

Kontrollaspektet ved organisasjonens virksomhet ble også understreket i de forsøkene som ble gjort fra Misjonens side på å foreta en løpende registrering av ulike omstreiferfamiliers bevegelser rundt i landet, inkludert familieførøkelse, giftemål og dødsfall, og medlemmenes innbyrdes slektskapsbånd. I tråd med den samme kontrolltenkningen påla Justis- og politidepartementet både i 1927 og 1935 lokale politi- og lensmannskontorer å medvirke i mest mulig fullstendig registrering av alle omstreifere i hele landet (Justis- og politidepartementet 1927, 1935).

Arvehygieniske tiltak - en sentral del av myndighetenes politikk overfor folkegruppen?

I løpet av de første tiårene av 1900-tallet kom det i Norge som i andre land til å utspille seg en omfattende debatt om arvehygiene og arvehygieniske tiltak. Denne debatten ledet blant annet fram til steriliseringsloven av 1934.

I årene forut for loven og de første årene av dens virketid tok flere debattanter til orde for at arvehygieniske tiltak var aktuelle å bruke også i forhold til “omstreiferbefolkningen”. Disse debattantene hevdet at denne gruppen representerte et mindreverdige arvemateriale, som angivelig skulle bidra til å videreføre det som ble ansett skadelige trekk ved dens livsform og atferdsmønstre. Etter en innledende avvisning kom Misjonens ledere etter hvert til å slutte seg til det synet at arvehygieniske tiltak burde brukes overfor de “gjenstridige” og “defekte” innen folkegruppen, dvs. i de tilfellene hvor en ikke vant fram med miljøtiltak, oppdragelse, opplæring og andre former for resosialisering. Ut fra et slikt resonnement presset Misjonens ledere også på for at den foreslåtte lov om sterilisering skulle vedtas, og etter at loven var innført, uttrykte de misnøye over at loven var så pass streng og ikke åpnet for fruktbarhetsreducerende inngrep i større utstrekning.

Men den loven som ble vedtatt, pekte ikke ut “omstreifere” som en særlig målgruppe for arvehygieniske inngrep. Det å tilhøre folkegruppen inngikk heller ikke som noen av de kjennetegnene eller indikasjonene hvor lovens bestemmelser skulle komme til anvendelse.

Det er derfor ikke klart i hvilken grad og forstand loven skulle kunne sies å ha inngått i myndighetenes samlede politikk for å bekjempe og begrense “omstreifervesenet”.

Samlet sett er det grunn til å anta at håndheving av løsgjenger- og vergerådslovene kom til å få langt mer vidtgående negative følger for folkegruppen som helhet enn bruken av steriliseringsloven av 1934. Men steriliseringsloven kunne brukes – og ble brukt - overfor enkeltmedlemmer av folkegruppen. For dem som ble tvunget eller presset til å la seg sterilisere var konsekvensene dramatiske og alvorlige.

I den grad det i praksis var mulig å foreta kobling mellom lovanvendelser, for eksempel mellom praktisering av løsgjengerloven og steriliseringsloven, eller vergeråds/barnevernslov og steriliseringslov, ville det forsterke det repressive preget ved de tiltakene som samlet sett ble satt i verk overfor folkegruppen².

En sammenhengende og integrert kontroll- og assimileringpolitikk?

Vi har her risset opp noen viktige elementer i den offentlige og offentlig sanksjonerte politikken som formelt ble rettet mot det man kalte “omstreiferne”. I praksis var dette en politikk som i vesentlig grad kom til å ramme romani- eller taterminoriteten i Norge, slik denne allerede på midten av 1800-tallet var “oppdaget” og beskrevet inngående av Eilert Sundt. Det kan ikke sies til datidens beslutningsfatteres forsvar at de ikke kunne vite at det dreide seg om en kulturell eller etnisk distinkt minoritet. Datidens norske samfunnselite hadde tilgang til resultatene av Sundts vitenskapelige bidrag, men valgte å ikke legge vekt på dem. I stedet lyttet man bare til den kristne sosialreformatoren Sundt.

Sundts etterfølgere, med presten Jakob Walnum i spissen, hadde ikke Sundts vitenskapelige ambisjoner; de var i første rekke kristne entreprenører. Walnum og hans etterfølgere delte de oppfatningene av taterne som fantes hos de fleste av datidens sentrale politikere. Det hendte nok at de viste til Sundts syn på taternes opprinnelse og bakgrunn (for eksempel Lyngstad 1947), men de føyde ikke noe vesentlig til som kunne utvikle politikernes forståelse av taterne som en kulturell minoritet. Snarere betonte de gjengse og gjenkjennelig bilder av “omstreiferne” som kunne begrunne og rettferdiggjøre videreføring av den rådende politikken mot “omstreiferondet”, slik denne hadde fått sin utforming ved inngangen til 1900-tallet og de første tiårene av århundret.

Som antydnet foran hadde den samlede politikken overfor “omstreiferne” mange elementer; ikke bare sosiale eller velferdspolitiske. Iverksettingen av politikken involverte en rekke ulike offentlige etater, i tillegg til Norsk misjon blant hjemløse. Det er diskutabelt hvor bevisst samordnet eller integrert disse elementene var, men ser vi bort fra at forbudet mot hestehold falt med en stemme i Lagtinget i 1935, synes den norske offisielle politikken i perioden 1896-1953 å ha vært forbløffende konsistent. Flest mulige tilgjengelige midler skulle brukes til å bringe taternes nomadiske livsform til opphør og undergrave betingelsene for en videreføring av de næringsveiene og den kulturen som denne livsformen var forbundet med.

3 Metodemessige utfordringer og framgangsmåter

De utfordringene som forskerne har stått overfor i sitt arbeid avspeiler på ulike måter folkegruppens utsatte stilling i det norske samfunnet og følgene av tiltakene som ble satt inn overfor "omstreiferne". Innen delprogrammet har det blitt benyttet et kombinasjon av datakilder og framgangsmåter som utfyller hverandre.

Som det framgår av de temaene og problemstillingene som ble skissert i innledningen var det aktuelt å bruke en kombinasjon av flere datakilder og metoder:

For det første var det av interesse å få økt kunnskap om grunnlaget for politikken og tiltakene som ble rettet inn mot taterne, og hvordan ansvarsdeling og samhandling var mellom sentrale myndigheter, lokale iverksettere, framfor alt Misjonen, og den enkelte familie. Her forelå det betydelige mengder skriftlig materiale i Riksarkivet, ikke minst fra Misjonens eget arkiv. Dette materialet formidler i alt overveiende grad hvordan representanter for Misjonen og offentlige myndigheter oppfattet og vurderte taterne og deres situasjon, og hvordan Misjon og ulike myndigheter forholdt seg til hverandre innbyrdes. Bare i minimal grad høres taternes egen stemme i disse sakspapirene, i form av brev o.l. til Misjonen og myndighetene (Pettersen 1997). Denne skjevheten avspeiler forskjeller i makt, ikke minst definisjonsmakt, og kontrasten mellom en offentlig skriftkultur og folkegruppens handlingsrettede og muntlige kultur.

For det andre ble det ansett som vesentlig å få belyst konsekvensene av tiltakene for folkegruppen, og hvordan medlemmer av folkegruppen hadde søkt å møte, mestre eller overleve de tiltakene de ble utsatt for. Her har forskerne stått overfor den utfordringen at det ikke foreligger noen fullstendig og entydig kunnskap over dem som kan sies å tilhøre folkegruppen. Det er flere grunner til dette:

- (i) Det er ikke opplagt hvordan tilhørighet skal bestemmes. En mulighet er å bruke familie- og slektsbånd, for eksempel om en eller flere av ens foreldre eller besteforeldre er av tater- eller romanibakgrunn eller ikke. Skal det i så fall kreves at alle fire besteforeldre har denne bakgrunnen, eller er det tilstrekkelig at en av dem har det? En annen mulighet ville være å legge vekt på hvem som selv regner seg å tilhøre gruppen, dvs. et selvdefineringsskriterium.
- (ii) Den offentlige eller offentlig sanksjonerte politikken som ble ført over en stor del av 1900-tallet har bidratt til å skape uvisshet om hvem tilhører gruppen ut fra et slektskapskriterium ("blodsbånd"), ved at barn ble skilt fra foreldre og søsken, gitt nye navn og vokste opp i pleie- eller fosterhjem, og i mange tilfelle slik at disse ikke har vært eller fremdeles er klar over sin bakgrunn. Det vil nok kunne foreligge opplysninger om en del av de sistnevntes identitet i Riksarkivet, men Riksarkivet har vært meget restriktive med å gi ut opplysninger om slike forhold, når personen ikke er klar over sin bakgrunn og ikke selv har tatt kontakt med Riksarkivet for å få tilgang til slike opplysninger.

- (iii) Det synes som om den politikken som har vært ført overfor gruppen i en lang periode har bidratt til at mange har opplevd sin bakgrunn og identitet som så nedvurdert og belastet, at de søker å holde den skjult for omgivelsene. De frykter at det vil slå tilbake på dem selv eller deres barn dersom det blir kjent at det har denne identiteten. Mange mener også å ha konkrete erfaringer med at denne frykten er velbegrunnet, for eksempel ved at de har møtt negative reaksjoner i sitt yrkesliv, i forhold til kommende svigerforeldre, naboer eller representanter for offentlige myndigheter, eller deres barn har blitt ertet, i de tilfellene hvor deres bakgrunn har blitt kjent.
- (iv) Endelig vet en fra tidligere undersøkelser at personer som har vært utsatt for alvorlige og traumatiske opplevelser og som har vært (eller fremdeles er) i en vanskelig og utsatt livssituasjon ikke uten videre ønsker å dele sine erfaringer med en fremmed. De kan føle at de ikke har overskudd til dette, eller de ønsker ikke å rippe opp i gamle sår eller aktualisere igjen vonde opplevelser som de har søkt å legge bak seg.

I de forskningsprosjektene som helt eller delvis er basert på personlige intervjuer med medlemmer av folkegruppen (Bjerkan/Dyrlid, Fodstad, Halvorsen og Sandvik) har forskerne bare hatt kontakt med personer som kjenner sin bakgrunn og som selv har en identitet som tilhørende gruppen. Intervjuingen har vært basert på frivillighet. I samsvar med vilkår satt av Datatilsynet har forskerne ikke fått kunnskap om en persons identitet før vedkommende selv har gitt positivt samtykke til å bli intervjuet. Kontakt til mulige intervjupersoner har i første rekke blitt formidlet gjennom sentrale deltakere i organisasjoner med utspring i romanifolket og av forskere som har hatt mange kjente innen folket. I noen tilfeller hadde intervjupersonene allerede latt seg intervjuer om sin livshistorie med fullt navn og bilde i mediene, og forskere tok på dette grunnlag kontakt med dem. Noen personer med bakgrunn i folket har selv kontaktet forskere for å formidle sine erfaringer eller synspunkter, på grunnlag av omtale av forskningen i mediene.

Innen den gruppen av i underkant av 130 personer med bakgrunn i folket som forskerne har intervjuet, er det representert en stor bredde av erfaringer, livshistorier og ulik befatning med Misjonen og offentlige myndigheter. Gitt de framgangsmåtene som forskerne har vært henvist til å benytte for å etablere kontakt, sier det seg selv at forskningen ikke fanger opp erfaringene og synspunktene til personer som ikke selv kjenner til sin tilknytning til romanifolket. De foretatte intervjuene kaster først og fremst lys over erfaringer og synspunkter til personer som (i) har en identitet som tilhørende folkegruppen, (ii) som er åpen om sin identitet, i alle fall overfor deler av sine omgivelser, og (iii) direkte eller indirekte (gjennom familie og slekt) har hatt i alle fall noe befatning med Misjonens og myndighetenes tiltak overfor folkegruppen.

Teoretisk kunne en nok ha tenkt seg at forskerne hadde søkt å komme kontakt med mulige intervjupersoner ved å be Riksarkivet om å sende et brev til et representativt utvalg av dem som registrert med navn i arkivet etter Norsk misjon blant hjemløse, med spørsmål om de ville la seg intervjuer. En slik framgangsmåte ble ansett som problematisk av flere grunner. For det første tilsier resultatene fra tidligere forskning at en ville få svært lav prosent jasvar, særlig når mange ventelig ville ha et meget negativt forhold til Misjonen. For det andre er det tvilsomt om en ville få tillatelse fra Riksarkivet og Datatilsynet til slik framgangsmåte, da som nevnt langt fra alle de personene som figurerer med navn i arkivet er kjent med sin identitet. Det kan også mer generelt diskuteres om det ville være forskningsetisk forsvarlig å søke og etablere kontakt med dem som kjenner sin identitet på grunnlag av en slik framgangsmåte.

Derimot har det i den historiske analysen av grunnlaget for og omfanget av sterilisering av tatere vært søkt utarbeidet en mest mulig fullstendig liste over de personene som i arkivet etter Misjonen var registrert som “omstreifere” (Haave 2000). Dette har gitt en oversikt over dem som Misjonen største delen av 1900-tallet mente å vite var “omstreifere”. Navnene på denne listen er deretter sammenholdt med opplysningene om hvem som gjennomgikk sterilisering og kastrasjon med hjemmel i lov av sterilisering av 1934, slik dette ble registrert i det sentrale steriliseringsarkivet (DSR). I siste del av dette prosjektet ble den utarbeidede navnelisten over “omstreifere” også sammenholdt med arkiverte pasientjournaler fra fem sykehus. Denne framgangsmåten har gitt grunnlag for overslag over hvor mange tatere som ble sterilisert på ulikt lovgrunnlag i perioden 1934-77. Framgangsmåten har vært godkjent av Riksarkivet og Datatilsynet.

Forskerne har i sin framstilling bestrebet seg på å gjengi sitater og omtale enkeltpersoners erfaringer med tiltak og deres konsekvenser slik at det i minst mulig grad skulle være mulig å gjenkjenne personene.

4 Tiltak overfor barn og unge

Det er anslått at om lag 1500 barn av taterne ble satt i institusjoner og/eller fosterhjem, i regi av eller under tilsyn av Misjonen³. Dette skulle innebære at mellom en fjerdedel og en tredjedel av alle taterbarn født mellom 1900 og 1960 som Misjonen kjente til, ble satt bort⁴. Tiltakene overfor barn og unge utgjorde et hovedområde i organisasjonens virksomhet, og den drev på et tidspunkt seks barnehjem og administrerte en omfattende plassering i fosterhjem. Denne virksomheten var også en vesentlig del av grunnlaget for den mangeårige og omfattende økonomiske støtten fra staten til organisasjonens virksomhet.

To av prosjektene har omhandlet tiltakene overfor barn og unge spesielt:

- Pettersen (1997) har undersøkt grunnlaget for beslutninger om bortsetting av tateres barn på grunnlag av en gjennomgang av de dokumentene som forelå om 61 saker fra Midt-Norge i perioden 1914-86. Undersøkelsen belyser også forholdet mellom Misjonen og vergeråd/barnevernsnemnd, og forholdet mellom Misjonen og foreldrene⁵.
- Sandvik (1999) har gått inn på erfaringene til taterne som vokste opp i Misjonens barnehjem og andre institusjoner på grunnlag av omfattende personlige intervjuer med ti personer, utfyllt med brev fra en ellefte person. Intervjuene hadde form av livshistorier, slik at de også forteller hvordan det gikk med personene etter at de ikke lenger var på institusjon eller i fosterhjem.

I tillegg deler Fodstads (1999: 46-52) informanter sine erfaringer med å bli skilt fra foreldre og søsken som barn, og/eller senere erfaringer med å bli fratatt egne barn (samme sted, 52-55). Beskrivelser av erfaringer fra barne- og fosterhjem gis også i de livshistoriene som er sammenfattet i rapporten til Bjerkan og Dyrild (1999: 21-25).

Det er et samstemt bilde som framkommer i de tre undersøkelsene, selv om de har benyttet ulike datakilder og metoder og fokuserer på ulike aspekter.

Om grunnlag for bortsetting av barn

Pettersens undersøkelse dokumenterer at Misjonens virksomhet overfor taternes barn i hovedsak bygde på følgende syn: Foreldrenes situasjon og livsform var skadelig for barna, og det var generelt best for barna (og samfunnet) at de ble tatt fra foreldrene så tidlig som mulig. Den angivelige risikoen som barna skulle være utsatt for, var bestemt av Misjonens generelle forståelse av foreldrenes livsform som problemskapende. Gjennomgående ble foreldrenes livsførsel omtalt i unyanserte og sterkt nedvurderende vendinger. Foreldrene ble ansett å stå "utenfor samfunnet". Framstillingene trakk veksler på, så vel som bekreftet, datidens rådende negative forestillinger om folkegruppen. Ut fra disse premisene ble tiltakene overfor barna framstilt som et redningsprosjekt. Samtidig var de konkrete beskrivelsene av familiene tilpasset de problemkategoriene og løsningsmulighetene som lå innenfor vergerådets og senere barnevernets lovmessige og organisatoriske rammer.

Forholdet mellom Misjonen og lokale myndigheter

Misjonen var meget aktiv og pågående i forhold til lokale myndigheter. Den fulgt på egen hånd med i navngitte familiers bevegelser rundt i landet, tok selv opp saker overfor vergeråd (og senere barnevernsnemnder) og argumenterte sterkt og vedholdende for at det var påkrevet med omsorgsovertakelse. Vergerådene (og senere barnevernsnemnder) var ofte meget passive, nølende og ettergivende overfor Misjonens pågåenhet. Ikke sjelden fikk lokale myndigheter i praksis en reaktiv rolle som “sandpåstrøer” i forhold til opplegg som Misjonen hadde initiert og utformet.

Forholdet mellom Misjonen og foreldrene

Misjonens sterke innflytelse og de lokale myndighetenes ettergivenhet gjorde at taterfamiliene fant det vanskelig å få gjennomslag for sine interesser og oppfatninger av egen situasjon. Dette kom særlig klart fram i de tilfellene hvor foreldre søkte å få bortsatte barn tilbake etter at familiens situasjon og økonomi hadde blitt bedre. Misjonen tenderte til å svare på henvendelser og påtrykk fra foreldre på en formynderisk, bedrevitende og nedlatende måte. I de tilfellene hvor foreldrene søkte å yte motstand eller unndra seg Misjonens og myndighetenes kontrollforsøk, ble dette vanligvis tolket som en bekreftelse av riktigheten av å gripe inn overfor familiene.

Barnas erfaringer fra bortsettingen

Sandviks rapport beskriver hvordan prosessen som ledet fram til bortsetting, fortonte seg for de bortsatte barna i ettertid. De fleste opplevde at den grunnleggende foranledningen til bortsettingen var at de var av taterslekt eller levde som reisende. Selve fratakelsen fra foreldrene beskrives av flere som en oppskakende og rystende opplevelse (Dette kommer også fram hos Fodstad, ss.46-49 og Bjerkan og Dyrloid, ss. 21.)

Flere av informantene har i ettertid blitt klar over at foreldrene senere forgjeves hadde søkt å få besøke dem eller sende hilsner eller gaver mens de var på institusjonene. Sandvik viser også til at noen av foreldrene hadde gjort mislykkede framstøt for å få barna tilbake.

Livet på institusjonene

Størstedelen av Sandviks rapport omhandler dagliglivet på ulike institusjoner. Hun beskriver den nødtørftige maten og dårlige klærne. Stor plass er viet mangelen på omsorg og varme og den omfattende bruken av disiplinære tiltak, kontroll og straff ved institusjonene. Barna hadde opplevd kontroll- og straffereaksjonene som uforholdsmessig strenge og brutale. Flere av de intervjuede berettet om tilfeller av seksuelle overgrep ved institusjonene, og fem av de elleve hadde selv vært utsatt for dette. (Likeartede erfaringer framkommer hos Fodstads, ss.49-51 og Bjerkan og Dyrloid, ss.21-22).

Straff og overgrep

Sandvik viser til at når urimelige straffereaksjoner og seksuelt misbruk kunne forekomme i et slikt omfang, hang det trolig sammen med institusjonenes lukkede preg. Men i tillegg fikk barna ved institusjonene på ulike måter formidlet at de var mindre verdt enn andre barn fordi de var tater. Den sterke og systematiske nedvurderingen har antakelig bidratt til å senke terskelen mot vold og overgrep mot barna fra ansattes side. De som var ved institusjoner hvor det bare var taterbarn, opplevde seg spesielt utskilt og stemplet som annerledes og mindreverdige i lokalsamfunnet.

Motstand

Opplevelsene ved institusjonene vakte ulike reaksjoner hos barna. Noen søkte å yte motstand, for eksempel ved å rømme, og ble møtt med enda sterkere kontroll- og straffetiltak. Andre utviklet ulike tilpasninger for å overleve og mestre det de var utsatt for. Noen bukket under og ble for eksempel psykisk syke som reaksjon på opplevelsene ved institusjonene.

Livet etterpå

Som nevnt kaster Sandviks rapport også lys over hvordan livet har fortont seg for barna etter institusjonsoppholdene. Misjonens erklærte målsetting var at barna gjennom bortsettingen skulle bryte båndene til sitt opphavsmiljø og bli selvhjulpne “gode samfunnsmedlemmer”. Mange av de elleve gikk ut til ingenting etter å ha vært under Misjonens tiltak og tilsyn. Flere hadde opplevd at de ikke hadde fått kunnskaper og ferdigheter som gjorde dem i stand til å bli selvhjulpne. De færreste hadde hatt kontakt med familien eller venner utenfor institusjonene. Forsøk på å gjenoppta kontakten med biologiske foreldre eller tatermiljøet ellers hadde mislyktes for noen. De hadde falt mellom to stoler, de ble ikke akseptert av sine egne og hadde heller ikke fått en trygg forankring og identitet i miljøet utenfor. Senere hadde livet artet seg ulikt for de intervjuede, og mange hadde det gått bedre med etter hvert. Likevel gir erfaringene til de elleve grunn til å spørre i hvilken grad Misjonen lyktes med sine forsett i forhold til dem som kom under organisasjonens tilsyn.

Kontinuitet

Det var høy grad av kontinuitet i den måten tiltak i forhold til taternes barn ble praktisert på i løpet av Misjonens virketid. En kunne ha ventet at barnevernsloven av 1953 med dens vekt på forebyggende tiltak i familien og den framvoksende profesjonalisering av kommunalt barnevern ville ha skapt et klarere brudd. Men bortsett fra at Misjonens institusjoner utover 1950- og 1960-tallet i større utstrekning tok inn andre enn taterbarn, synes grunnlag for beslutninger og arbeidsmåter å ha vært overraskende likt fram til begynnelsen av 1970-tallet.

5 Tiltak for å minske fruktbarhet og reproduksjon

Det er dokumentert at 128 personer med taterbakgrunn ble sterilisert med offentlig tillatelse i perioden 1934-77. På grunnlag av en undersøkelse av praksis ved fem sykehus er det i tillegg dokumentert at 17 taterkvinner ble operert uten hjemmel i steriliseringslovgivningen⁶. Holder vi oss til de inngrepene med offentlig tillatelse som hadde det klareste tvangspreget, synes taterkvinner å ha vært betydelig overrepresentert, dvs. de var mer utsatt for å bli tvangssterilisert enn kvinner flest⁷. Representanter for Norsk misjon blant hjemløse spilte en aktiv rolle som pådrivere for sterilisering av tater. Organisasjonen medvirket i om lag 40 prosent av de tvangssteriliseringene av tater som skjedde med offentlig tillatelse⁸.

To av prosjektene har gått spesielt inn på bruken av sterilisering i forhold til medlemmer av romanibefolkningen:

- Haave (2000) har foretatt en bred historisk undersøkelse av norsk steriliseringspolitikk og -praksis fra 1930- til 1970-tallet. Han beskriver de tankestrømningene og ideologiene de første tiårene av århundret som ledet fram til vedtaket om steriliseringsloven av 1934. Dernest analyserer han praksis i henhold til denne loven, på grunnlag av de opplysningene som finnes i det sentrale steriliseringsregisteret. I en tilleggsundersøkelse går han inn på den sterilisering som i samme periode foregikk utenfor lovens ramme, dvs. sterilisering på såkalt medisinsk grunnlag hvor det ikke skulle innhentes sentral tillatelse til inngrepet. Med denne generelle gjennomgangen av politikk og praksis som bakteppe går Haave spesielt inn på forholdet til taterne. Han drøfter i hvilken grad og i så fall av hvem taterne ble pekt ut som en særlig målgruppe for fruktbarhetsbegrensende tiltak. Han viser hvor stor del av de foretatte steriliseringene som berørte tater i ulike perioder og på hvilket grunnlag tater ble sterilisert.
- Fodstad (1999) søker i sin undersøkelse å formidle opplevelser, erfaringer og refleksjoner i tilknytning til tvangssterilisering hos berørte og andre som på ulike vis hadde med dette å gjøre. Dels har hun gjennomført personlige intervjuer med personer som selv har blitt tvangssterilisert og deres nærmeste pårørende. Til sammen har femten personer av taterslekt blitt intervjuet. Dels har Fodstad intervjuet tyve tidligere ansatte i de instansene som få ulike måter var i befatning med steriliseringsaker, først og fremst som initiativtakere. Det dreier seg om personer med tilknytning til Misjonen, skolehjem, åndssvakeomsorg og helsevesen.

De to rapportene belyser ulike temaer og problemstillinger innen dette brede feltet og utfyller hverandre i denne forstand. På vesentlige områder støtter de to framstillingene hverandre, men det framkommer også vesentlige kontraster, for eksempel mellom den involveringen fra Misjonens side i tvangssteriliseringssaker som Haave dokumenterer, og de utsagn fra tidligere ledere i Misjonen om hvilken rolle organisasjonen hadde i forhold til slike saker, som Fodstad legger fram.

Den forutgående debatten

Haave viser hvordan aktive deltakere i samfunnsdebatten tidlig på 1900-tallet forfektet det syn at det var nødvendig med arvehygieniske (“eugeniske”) tiltak for å hindre en gradvis svekking av befolkningens arvemateriale. En av de fremste debattantene var legen Johan Scharffenberg som ut fra en slik tenkning tok til orde for en omfattende tvangssterilisering av tater. Etter først å ha stilt seg avvisende til bruken av sterilisering som et aktuelt tiltak i forhold til folkegruppen, kom Misjonens ledere etter hvert til å slutte seg til det synet at sterilisering burde brukes i de tilfellene hvor en ikke vant fram med miljøtiltak. Misjonens ledere, særlig daværende generalsekretær Ingvald B. Carlsen, søkte å utforme en kristen begrunnelse eller rettfærdiggjørelse av arvehygieniske tiltak overfor taterne.

Steriliseringsloven av 1934

Ut fra den steriliseringsloven som ble vedtatt i 1934 kunne sterilisering skje på ulikt grunnlag:

- I følge bestemmelsene i § 3 *første ledd* måtte vedkommende være over myndighetsalder og normal eller tilnærmet normal, og inngrepet kunne ikke foretas uten at det forelå søknad fra vedkommende selv.
- I følge § 3 *annet ledd* var inngrepet formelt frivillig ved at tillatelse til sterilisering krevde begjæring fra den inngrepet gjaldt. Men siden denne bestemmelsen dreide seg om “sinnsyke”, personer med “mangelfullt utviklede [åndsevner] eller personer under myndighetsalder, måtte det også foreligge samtykkeerklæring fra vedkommendes verge eller kurator.
- Bestemmelsene i § 4 omhandlet sterilisering av “sinnsyke” og “personer med særlig mangelfullt utviklede sjelsevner”, som verken kunne antas å ha forståelse av egen livssituasjon eller inngrepets art og følger. Her kunne sterilisering skje etter begjæring fra verge eller kurator, eller fra andre med verges eller kurators samtykke, men uten samtykke fra vedkommende selv.

Alle søknader måtte dessuten vedlegges legeerklæring og samtykkeerklæring fra ektefelle der det var aktuelt.

Ut fra en samlet vurdering av de kravene som ble stilt i bestemmelsene og den situasjon som den berørte generelt måtte antas å befinne seg i, framstår både § 3 annet ledd og § 4 som bestemmelser som innebar lav grad av reell valgfrihet for vedkommende. Det er derfor sterilisering i henhold til begge disse bestemmelsene det vanligvis siktes til, når det forenklet og populært tales om “tvangssterilisering”.

Samtidig kan det ikke utelukkes at også personer som formelt satte fram egen begjæring om sterilisering i henhold til §3 første ledd, i praksis var blitt utsatt for ulike former for press fra sine omgivelser. Slikt press kan for eksempel ha bestått i at vedkommende har blitt forholdt andre mulige uønskede følger, dersom vedkommende ikke lot seg sterilisere “frivillig”.

Dokumenterte tilfeller av sterilisering av tater

Haave dokumenterer i sin rapport at 57 tater (50 kvinner og 7 menn) ble sterilisert i henhold til § 3 første ledd, 22 (18 kvinner og 4 menn) i henhold § 3 annet ledd og 30 (26 kvinner og 4 menn) i henhold til § 4 i 1934-loven. I tillegg finner han at 15 kvinner og en mann som ble sterilisert etter okkupasjonsregimets lov av 1942, og at tre kvinner ble sterilisert i med

tillatelse fra dette regimets medisinaldirektør. Til sammen utgjør dette 128 steriliseringsangrep med offentlig tillatelse i perioden 1934-77.

Tyngdepunktet av de tvangsmessige inngrepene skjedde under krigen, 24 prosent.

Var taterkvinner mer utsatt for sterilisering enn andre?

Haave spør om taterne var overrepresentert blant dem som ble sterilisert. Han finner at av de kvinnene som Misjonen mente å vite var "omstreifere", ble 3,1 prosent sterilisert i perioden 1934-77, mens den andelen av kvinner totalt som ble sterilisert i samme tidsrom var 1,8 prosent. Selv om det nødvendigvis hefter usikkerhet ved slike beregninger, er dermed grunn til å slutte at taterkvinner var mer utsatt for å bli sterilisert enn norske kvinner flest.

Nærmere analyse viser at det ikke var noen forskjell mellom andelen kvinner registrert som "omstreifere" og andelen av andre kvinner med hensyn til sterilisering etter § 3 første ledd ("frivillig sterilisering"). Derimot var det markant forskjeller i andel med hensyn til sterilisering ut fra § 3 annet ledd (henholdsvis 0,6 og 0,1 prosent) og ut fra § 4 (henholdsvis 8,4 og 0,5 promille). Ut fra dette synes det klart at taterkvinner var mer utsatt for å bli tvangssterilisert enn andre kvinner.

Det framgår også at svært mange av de taterne som ble sterilisert under bestemmelsene i § 3 annet ledd og § 4 var svært unge og under myndighetsalder.

Haave finner videre at ti tatere, fem kvinner og fem menn, ble kastret i perioden 1934-77, i henhold til 1934-loven og 1942-loven.

Haave går også inn på omfanget av sterilisering utenfor steriliseringsloven og presenterer funnene fra en gjennomgang av pasientjournaler. Dette dreide seg om sterilisering på såkalt medisinsk grunnlag. Samlet sett ble antakelig flere kvinner sterilisert utenfor steriliseringslovens ramme enn i henhold til 1934-loven.

Det er vanskelig å anslå sikkert hvor mange kvinner av taterslekt som ble sterilisert utenfor lovens ramme. Haaves undersøkelse er bare i stand til å påvise slik sterilisering av taterkvinner ved ett av de fem sykehusene. I tillegg er det gjennom sentrale arkiver identifisert noen få tilfeller av sterilisering på medisinsk indikasjon. Til sammen er det dokumentert at 17 taterkvinner ble operert uten hjemmel i steriliseringslovgivningen. Ut fra hva en generelt vet om forholdstallet mellom steriliseringer utenfor og innen loven, antyder Haave at mer enn 230 taterkvinner kan ha blitt operert utenfor lovens rammer. Det skulle i så fall bety at det til sammen ble sterilisert over 300 taterkvinner fra 1930- til 1970-årene.

Misjonens rolle i steriliseringssakene

Haave behandler inngående i hvilken grad og på hvilke måter Misjonens ledere var involvert i saker som gjaldt sterilisering av tatere. Det er knapt funnet et eneste eksempel på at Misjonens ledere gikk i mot eller søkte å avverge en foreslått sterilisering av personer av taterbakgrunn. Derimot har Haave dokumentert at Misjonens ledere var involvert i mange av sakene, som initiativtaker eller på andre måter. Særlig sterkt var ledernes medvirkning i saker som gjaldt tvangssterilisering. Her var Misjonens ledere involvert i om lag 40 prosent av sakene. Som skal omtales nærmere i neste del synes også ledelsen ved Svanviken arbeidskoloni å ha hatt en aktiv rolle for å påskynde sterilisering av kvinnelige kolonister.

Erferingene til de steriliserte og deres nærmeste

Fodstad (1999) gir i sin rapport innblikk i erfaringene og tankene til personer som selv ble tvangssterilisert eller -kastret, og deres nærmeste. Syv av de intervjuede hadde selv blitt tvangssterilisert eller -kastret. Hun viser at det å miste fruktbarheten for flere inngikk som ett av en rekke ulike smertelige tap. Som nevnt hadde flere mistet foreldre og søsken gjennom bortsetting tidlig i livet, og hatt krenkende og traumatiske opplevelser ved Misjonens institusjoner og i fosterhjem. Tilsvarende fortalte flere om at de hadde blitt fratatt egne barn.

Sterilisering i det skjulte

De konkrete omstendighetene for steriliseringen hadde vært ulik for Fodstads informanter. Noen hadde vært i skolehjem, andre i andre typer av institusjoner eller ved Svanviken arbeidskoloni. Men enkelte trekk går igjen i flere av livshistoriene: Tvangsinngrepet hadde skjedd i forbindelse med andre inngrep, for eksempel i forbindelse med en fødsel, abort eller annen operasjon. Det kunne gå lang tid før den steriliserte ble klar over hva som hadde skjedd. Når de berørte fikk kunnskap om hva de hadde vært utsatt for, var det vanlig at de ikke fortalte det videre. Denne erfaringen hadde vært en tung og ensom byrde, og de forteller om skamfølelse, sorg, avmakt og harme. På ulike måter innebar dette bidratt til at tvangssteriliseringen hadde blitt holdt i det skjulte.

Motstand

Fodstads informanter beretter også om ulike former for motstand, mestrings- og overlevelsestrategier i den utsatte situasjonen de hadde befunnet seg i. Noen av hennes informanter hadde trosset sterkt press fra Misjonens ansatte, helsepersonell og andre om å la seg sterilisere, og hadde lyktes å unngå dette.

Oppfatninger og erfaringer blant iverksetterne

Intervjuene med tidligere ansatte i Misjonen, ulike institusjoner, helsetjenesten og andre instanser viser en stor bredde i synspunkter på bruk av sterilisering og hvilken rolle dette spilte i praksis. En del av de intervjuede uttrykte klar støtte til sterilisering av tatere og fortalte om sin egen medvirkning i dette, men de fleste synes å ha vært tilbakeholdne med å gi entydige og klare synspunkter på spørsmålet og/eller de tonet ned sin egen befatning med slike saker. Noen som for eksempel psykologer ved institusjonene hadde søkt å motvirke at beboere ble sterilisert, og det vises her til den sentrale rollen som intelligensmåling hadde som middel til å identifisere personer som kunne steriliseres.

En tidligere generalsekretær i Misjonen uttrykker i et intervju med Fodstad den oppfatning at hadde det ikke vært for Misjonen, ville det ha blitt en storstilt offentlig tvangssterilisering av folkegruppen - "for å bli kvitt taterondet". I lys av den dokumentasjonen som Haave gir av hvor sterkt og aktivt Misjonens ledere var involvert i presset for å få innført en steriliseringslov og at det skulle gis større åpning for tvangssterilisering, samt i å påskynde enkeltsaker hvor sterilisering var foreslått, har dette utsagnet liten troverdighet.

6 Tiltak for å få taterne bosatt - koblinger mellom tiltak

Delprogrammet har fra flere synsvinkler sannsynliggjort at det i praksis skjedde koblinger mellom tiltak med hjemmel i ulike lover, slik at det satte de berørte enkeltpersonene og familiene i en særlig vanskelig avmakts- og tvangssituasjon. Denne koblingen reduserte på en drastisk måte de berørtes muligheter til selvbestemmelse og ivareta egen integritet. Blant annet synes slike koblinger å ha bidratt til at hele 37 prosent av kvinnene som var anbrakt ved Svanviken arbeidskoloni i tidsrommet 1949-70, ble sterilisert.

Det er ingen av de gjennomførte prosjektene innen delprogrammet som spesifikt og hovedsakelig har omhandlet bosettingstiltakene som ble drevet i regi av Misjonen. Men de gjennomførte undersøkelsene kaster likevel lys over viktige aspekter ved hvordan disse tiltakene ble praktisert:

- Pettersen (1997) behandler koblingen mellom bosettingstiltak og barnevernstiltak, og dette berøres også av Sandvik (1999) og Fodstad (1999).
- Haave (2000) viser hvordan disse to tiltakene også ble koblet til spørsmålet om sterilisering, særlig sterilisering på såkalt medisinsk grunnlag.

Anbringelse ved Svanviken arbeidskoloni

Svanviken arbeidskoloni, Nordmøre, ble drevet av Misjonen fra begynnelsen av 1900-tallet og spilte en nøkkelrolle i organisasjonens bestrebelser for å få taterne til å gi opp reisingen og bli bofaste. Tanken var at taterne gjennom et lengre kontraktsfestet opphold ved Svanviken skulle tilegne seg kunnskaper, ferdigheter og vaner som ville gjøre det lettere å tilpasse seg livet som fastboende og være i stand til å livnære seg på regulært, lovlig vis.

I perioden fra opprettelsen i 1908 til midten av 1950-tallet hadde vel hundre familier med til sammen rundt fem hundre barn vært anbrakt ved Svanviken.

Det ble fra Misjonens side hevdet at opphold ved Svanviken var frivillig, men gitt de tvangsbestemmelsene som lå i løsgjengerloven, særlig § 7, må denne frivilligheten i praksis ha vært svært begrenset. Hvis ikke kontraktstiden ble gjennomført, ville familien heller ikke motta økonomisk og praktisk hjelp til å etablere seg i bolig etter oppholdet.

Det var et meget strengt regime ved Svanviken, hvor de innrullerte måtte overholde et strengt sett av regler. De hadde svært begrenset mulighet til å bevege seg utenfor koloniens område, det skulle ikke snakkes romani, tradisjonelle håndverk og næringsveier skulle ikke utøves, osv.

Kobling av tiltak

For det første synes det dokumentert at foreldre som vegret seg for å inngå en kontrakt om opphold på Svanviken, ble truet av Misjonens ledere om at de ville bli fratatt barna hvis de ikke føyde seg.

De foreldrene som fant det umulig å føye seg etter det foreliggende regimet eller som brøt kontraktens bestemmelser, for eksempel ved å rømme eller forlate kolonien før kontrakten var utløpt, risikerte også å bli fratatt barna.

Formelt måtte vergeråd (barnevernsnemnd) som tidligere omtalt fatte et vedtak om bortsetting (omsorgsovertakelse), men slik forholdet mellom Misjonen og lokale vergeråd og nemnd i realiteten var, ikke minst i den kommunen hvor Svanviken lå, synes Misjonens ledere å ha hatt ganske stor visshet for at det ikke var en tom trussel at barna ville bli tatt fra foreldrene. For å understreke sin store innflytelse på dette området krevet Misjonen at foreldrene skulle underskrive en erklæring hvor det het at de var klar over at hvis de ble bortvist eller selv forlot Svanviken før kontraktens utløp, ville deres barn bli søkt anbrakt ved vergerådet. Senere ble formuleringen endret til at saken ville bli rapportert til barnevernsnemnd.

I denne forstand synes det klart at trussel om å ta fra dem barna, ble brukt som et middel for å utøve kontroll over foreldrenes atferd og for å fremme deres innordning og assimilering i det fastboende flertallsamfunnet.

Sterilisering av kvinner anbrakt ved Svanviken

Haave (2000) dokumenterer at en stor andel av de kvinnene som var anbrakt ved Svanviken, ble sterilisert i forbindelse med oppholdet. Samlet ble 37 prosent av de kvinnene som var anbrakt ved kolonien i perioden 1949-70, sterilisert. Et mindretall av disse steriliseringene var formelt tvangssteriliseringer, dvs. inngrep som skjedde under § 3 annet ledd og § 4 i steriliseringsloven av 1934. Men Haaves inngående drøfting av de konkrete omstendighetene ved de gjennomførte steriliseringene, tilsier at koloniledelsen spilte en meget aktiv rolle i prosessen med at det ble tatt initiativ til eller satt fram begjæring om sterilisering. Han framholder at enkelte forhold tyder på at søknader om sterilisering ble satt fram under trussel om fratakelse av barn. Det er også nærliggende å anta at Svanvikens ledelse har formidlet at foreldrene ikke ville få støtte til bosetting etter oppholdet ved Svanviken dersom kvinnen ikke lot seg sterilisere.

Problematisk kobling av tiltak

Samlet framstår de omtalte formene for kobling mellom ulike tiltak som dypt problematisk. Selv om de skulle befinne seg i en gråsoner for det som var lovlig den gang, er de framfor noe annet med på å gi et bilde av en sammenhengende og sterkt undertrykkende politikk fra storsamfunnet overfor en utsatt minoritet. Det ville i forlengelsen av de beskrevne eksemplene vært ønskelig med en juridisk granskning av lovligheten av slike koblinger av tiltak med hjemler i ulike lover.

7 Folkegruppens situasjon i dag

Det er oppsamlet mye bitterhet og harme blant dem som var utsatt for tiltakene innrettet mot folkegruppen. De færreste opplever at det i dag er uten betydning hvilken identitet de gir til kjenne overfor sine omgivelser. De intervjuede formidler at de fremdeles møter mye fordommer, diskriminering og uforstand fordi de er av romani- eller taterbakgrunn. Mange opplever ambivalens i forhold til sin egen identitet og tilhørighet, både stolthet og skam eller usikkerhet. De fleste overveier nøye i hvilke sammenhenger og overfor hvem de vil være åpen om sin bakgrunn.

Ett av prosjektene har gått spesielt inn på hvordan det er å leve som person med romani- eller taterbakgrunn i dag (Bjerkan og Dyrliid 1999). Temaet berøres også i noen grad i rapportene til Fodstad (1999) og Sandvik (1999), samt til i en artikkel av Halvorsen (2000).

De mest utsatte

De personene som Fodstad (1999: 42-45) intervjuet om sine erfaringer og tanker om tvangssterilisering formidler sterk harme mot og mistillit til offentlige myndigheter. De intervjuede forteller om hvordan deres egne barn har blitt mobbet på skolen, og at det har vært lite støtte og forståelse å møte hos lærerne. Noen viser også til at de holder sin identitet som tater skjult for å unngå negative reaksjoner fra omgivelsene.

Tilsvarende tilsier Sandviks intervjuundersøkelse med personer som hadde vært i institusjon for barn og unge at disse erfaringene fremdeles preget dem i større eller mindre utstrekning. Noen hadde psykiske vansker, som angst og nerveproblemer. Andre opplevde at de hadde måttet gjøre seg harde og tøffe for å gå videre i livet. Det kom også fram andre variasjoner i måten å forholde seg til disse erfaringene på. Noen var resignerte, bitre og hatefulle i forhold til de gamle opplevelsene og de ansvarlige for den behandlingen de fikk, Misjon og myndigheter. Andre formidlet i høyere grad egen og andres motstand mot hva de hadde vært utsatt for i institusjonene. Flere hadde en sterkt identitet knyttet til folkegruppen og var opptatt av å få anerkjennelse og oppreisning fra ansvarlige myndigheter. Andre opplevde at tateridentiteten ikke var så viktig for dem, de ønsket å legge det gamle bak seg og se framover.

Et større utsnitt av folkegruppen

Bjerkan og Dyrliid (1999) har intervjuet om lag 50 personer med romani- eller taterbakgrunn. Om lag 60 prosent av disse hadde vokst opp med sine biologiske foreldre, resten i barne- eller fosterhjem. Det ble intervjuet personer fra alle landsdeler utenom Nord-Norge.

De som deltok i undersøkelsen formidlet på ulike måter at de fremdeles møter fordommer og negative oppfatninger om tater blant dem som tilhører den fastboende befolkningen. Felles for informantene var at de i så å si alle samhandlingssituasjoner med fastboende foretok vurderinger av *om*, og i så fall *hvordan* de skulle gjøre kjent sin identitet eller slektsbakgrunn. Mange befant seg i en ambivalent situasjon; på den ene siden var de stolt over sin identitet og tilhørighet, på den andre siden opplevde flere det de kalte "nedarvet skamfølelse" over hvem de var. I denne forstand hadde mange en negativt stemplet (eller "stigmatisert") identitet, dvs. et selvbilde og en tilhørighet som var brakt i vanry og nedvurdert i vesentlige deler av

omgivelsene. Samtidig var det en variasjon innad i gruppen med hensyn til om det å ha identitet eller bakgrunn som tater var en ressurs og/eller en belastning eller ulempe.

Flere viste til at det kunne ha sosiale omkostninger å være åpen overfor fremmede eller nye bekjente om identitet og bakgrunn, for ens selv eller ens nærmeste. Igjen blir det vist til at barna blir ertet av skolekamerater og nabounger. En del understreker i likhet med noen av Sandviks informanter at de har måttet gjøre seg "harde", og ikke la hendelser og opplevelser gå inn på seg.

Samtidig framholdt mange at de med sin bakgrunn og erfaring hadde noe fint og verdifullt som flertallet av den norske befolkningen ikke hadde. De knyttet mange positive menneskelige egenskaper og kvaliteter til det å ha denne identiteten, for eksempel fleksibilitet, spontanitet, gjestfrihet, oppfinnsomhet, mestrings- og overlevelsessevne.

Bjerkan og Dyrild viser at det gikk ulike skillelinjer innad i folkegruppen, blant annet etter hva slags oppvekst en hadde hatt og/eller når i livet en var blitt fullt klar over identiteten og bakgrunnen som tilhørende "folket". De som nylig var blitt kjent med sin bakgrunn, for eksempel fordi de hadde blitt tatt fra foreldrene som barn og satt i barne- og fosterhjem, opplevde sterkt at de hadde mistet noe og hadde derfor stort behov for å "fylle igjen hullet". Denne gruppen opplevde at de hadde mye å ta igjen og tilegne seg på etterskudd. Andre, som i større grad hadde vokst opp med en klar forestilling om hvem de var, kunne uttrykke større eller mindre aksept og forståelse for "de nyankomnes" framheving av sin identitet og tilhørighet. Noen anså at de sistnevnte overdrev eller overspilte i sin tydelighet om hvem de var.

Det vises også til hvordan det de siste tiårene har startet en gjenreisning av folkegruppens sosiale samhörighet og kultur. Denne har bidratt til å gjøre det lettere for den enkelte å være åpen om sin identitet og hente inspirasjon og støtte fra andre innen folkegruppen. En god del av informantene har også engasjert seg i det pågående arbeidet for å oppnå respekt, anerkjennelse og oppreisning for de overgrepene som gruppen hadde vært utsatt for.

Det sistnevnte temaet vil bli drøftet mer inngående i publikasjonene fra Halvorsens prosjekt, jf. Halvorsen (2000).

Det er verdt å understreke at det i følge informantene ikke er slik at risikoen for negative følger av åpenhet om egen identitet, diskriminering og fastboendes fordommer bare hører fortiden til. Mange betoner at dette *fremdeles* er sosiale realiteter. De oppfatter offentlige myndigheters forsøk på å skape større forståelse for nasjonale minoriteter og bekjempe diskriminering i dag som tafatt og utilstrekkelig.

8 Ansvarsforholdet mellom Misjon og sentrale myndigheter

Resultatene tilsier at Misjonen i all hovedsak hadde sterk aksept og støtte til mål og praktiske tiltak fra sentrale myndigheters side. Det var et tett og vedvarende samspill mellom Misjonen og de aktuelle delene av sentraladministrasjonen. Dette sikret Misjonen gode muligheter for å påvirke de politiske og økonomiske rammene for sin egen virksomhet over en lang periode. Samtidig førte dette til at ansvars- og rolledeling mellom denne private organisasjonen og offentlige myndigheter ble utydelig. Det at en privat aktør med sterke egne interesser i saksfeltet oppnådde en slik nøkkelposisjon må antas å ha bidratt til at særskilte og offentlige støttede tiltak overfor taterne ble opprettholdt helt inn på 1980-tallet.

Forholdet mellom Misjonen og sentrale myndigheter er behandlet forholdsvis inngående i to av rapportene, Pettersen (1999) og Haave (2000). Pettersen drøfter ansvarsforhold og grad av samforståelse mellom Misjonen og sentrale myndigheter på området barnevern, mens Haave har analysert forholdet mellom Misjonen og sentrale helsemyndigheter på området fruktbarhetsreducerende tiltak.

Pettersens undersøkelse tilsier at sentrale myndigheter var godt informert om Misjonens løpende arbeid i forhold til taterne. Informasjon tilfløt myndighetene først og fremst gjennom Misjonens årsberetninger, men også ved at sentrale tjenestemenn satt i styret for organisasjonen. Misjonen var tett knyttet opp til den offisielle og rådende politikken, og dens overordnede målsettinger lå innenfor denne politikken.

De klareste og mest entydige uttrykk for at statens medansvar for og støtte til Misjonens virksomhet finner en i de mangeårige bevilgningene til organisasjonens drift. Det er ikke helt opplagt at organisasjonen så uttrykkelig som den selv påberopte seg, ble blitt delegert et omfattende formelt mandat til å drive den offentlige sanksjonerte politikken overfor taterne. På den andre siden finnes det få eller ingen dokumenterte vitnesbyrd om at sentrale myndigheter uttrykte reservasjoner eller motforestillinger mot den måten Misjonen drev arbeidet sitt på.

Det framkommer som et tankekors at samtidig som tiltakene overfor taterne var definert som et formelt offentlig ansvarsområde, i henhold til vedtak og lover gitt av Stortinget, var det Misjonen som langt på vei fastsatte det konkrete innholdet i disse tiltakene. Dette skjedde dels ved at Misjonens i sitt daglige arbeid hadde stor grad av selvstendighet og stort *de facto* rom for skjønnsmessige vurderinger og egne initiativ. Dels gav Misjonen i stor utstrekning innspill til de statlige retningslinjene for organisasjonens virksomhet, samt til utformingen av departementenes skriv til lokale forvaltningsledd om hvordan de burde forholde seg til saker som gjaldt "omstreifere".

Misjonen var i sitt arbeid avhengig av at beslutninger om omsorgsovertakelse av barn ble fattet i kommunale vergeråd og barnevernsnemnder. Som tidligere nevnt var det kommunale barnevernet tilbakeholden med å fatte slike vedtak. På initiativ fra Misjonen gav sentrale myndigheter en nærmest uforbeholden støtte til påtrykket for å få de kommunale organene mer på banen i forhold til taterne. Slik ble det utviklet et trekantforhold der Misjonen og sentrale myndigheter spilte på hverandre for å aktivisere tilbakeholdne vergeråd og

barnevernsnemnder. Statlig refusjon for utgiftene i forbindelse med omsorgsovertakelser, samt overtalelse i form av formidling av bestemte lovtolkninger og anbefalte framgangsmåter gjennom rundskriv og brosjyrer, var de viktigste virkemidlene for å få kommunale organer til å håndheve bestemmelsene i vergeråds- og senere barnevernslov mer aktivt.

Som allerede nevnt var det sparsomt med negativ sanksjonering av Misjonens virksomhet fra sentrale myndigheters side. I Sosialdepartementet interne notater finnes det imidlertid spor av betenkeligheter mot å ha egne barnehjem for taternes barn (ut fra en frykt for å opprettholde segregering snarere enn å fremme integrering og assimilering). Utad synes sentrale myndigheter bare å ha vurdert Misjonens virksomhet som positiv.

Både i forarbeidene til barnevernsloven av 1953 og spesialscoleloven av 1951 ble ordningen med statlig refusjon for bofaste tater diskutert. Motstanderne mente at dette bidro til å forsinke assimileringen av taterne i storsamfunnet, mens tilhengerne anså at dette var viktige ordninger for å få kommunene engasjert i tiltakene overfor taterne. Men debattene berørte ikke Misjonens målsettinger og virksomhet som sådan. Under behandlingen av forslaget til ny barnevernslov fastslo Stortingets sosialkomite nærmest i en bisetning at målet fortsatt måtte være en full assimilering av folkegruppens barn: “En bør på enhver måte søke å få [omstreiferbarna] assimilert i samfunnet” (Innst. O.XIII 1953: 16). Å assimilere betyr som kjent å smelte sammen og gjøre lik. Kort sagt, romanifolket skulle opphøre som en egen og distinkt folkegruppe.

De sentrale myndighetenes manglende kritiske distanse til Misjonens virksomhet kan også ses på bakgrunn av den tette koblingen som en stor del av 1900-tallet eksisterte mellom privat og offentlig engasjement på området barnevern og barneomsorg. Misjonens tidligere generalsekretær, Ingvald B. Carlsen, spilte en sentral rolle i norsk barnevern både mellomkrigstiden og den tidlige etterkrigstiden. En tredje faktor kan være at Misjonen som privat, “frivillig” velferdsaktør viste stor evne til å tilpasse seg de offentlige sosialpolitiske mål og samtidens rådende ideologier og retorikk på det velferdspolitiske området, jf. situasjonen etter vedtaket om ny barnevernslov i 1953.

Forholdet mellom sentrale myndigheter og Misjonen kan dermed ses som et eksempel på integrering mellom offentlige og private aktører i norsk velferdspolitikk, og ikke minst, en grad av integrering som gjorde det vanskelig å si klart hvor den ene partens ansvar sluttet og den andre partens ansvar begynte, og nøyaktig hvordan arbeidsdelingen mellom to var. Nærheten og sammenvevingen mellom de to illustreres ikke minst ved at sentralt plasserte tjenestemenn i Sosialdepartementet i en årrekke deltok som medlemmer av Misjonens hovedstyre.

Samlet synes det ikke holdbart at å anta at sentrale myndigheter ikke var klar over hvordan Misjonen drev sin virksomhet, like lite som det synes riktig at Misjonen bare passivt utførte det mandatet det var blitt gitt av offentlige myndigheter. Sentrale myndigheter var i denne lange perioden en velinformert og positivt innstilt oppdragsgiver, mens Misjonen på sin side arbeidet pågående for å få og beholde dette oppdraget og utvide det så langt som mulig. Til sammen har dette trolig bidratt sterkt til den lange varigheten av en offentlig sanksjonert særomsorg – eller rettere – en kontroll- og assimileringspolitikk overfor taterne i Norge.

På steriliseringsområdet var situasjonen noe annerledes. Den sentrale helseforvaltningen ved medisinaldirektør og senere helsedirektør i spissen kan vanskelig sies å ha arbeidet aktivt ut fra eller i tråd med målsetting om å bruke innvilgelse av steriliseringssøknader som tiltak mot

taterbefolkningen. På den andre siden kan det hevdes at de sentrale helsemyndighetene heller ikke var upåvirket av generelle forestillinger om hvordan “omstreifere” var, når dette ble brukt som argumenter i søknader. I denne forstand synes den sentrale helseforvaltningen ikke å ha gitt taterne noen spesielt god beskyttelse mot å bli tvangssterilisert, jf. den omtalte overrepresentasjon av tvangssteriliseringer blant tater og overvekten av tater under myndighetsalder som det ble søkt om sterilisering av.

9 Sammenfattende vurderinger og anbefalinger på grunnlag av de presenterte resultatene

Som vist i dette sammendragshftet ble Romanifolket (taterne) over en stor del av det tyvende århundre utsatt for en vidtgående kontroll- og assimileringpolitikk. Denne politikken var støttet og positivt sanksjonert av offentlige myndigheter (storting, regjering, sentral og lokal forvaltning). Politikken ble i stor utstrekning satt ut i livet av et privat, kristen-veldedig organisasjon, Norsk misjon blant hjemløse. Organisasjonen hadde nære bånd til statskirken, særlig ved at dens ledere var ordinært som prester i kirken.

De siste årene har det skjedd en dramatisk vending i det offentlige Norges forhold til romanifolket:

- Det første og kanskje klareste uttrykk for dette kom da daværende kommunal- og regionalminister Ragnhild Queseth Haarstad 11.februar 1998 gav en offisiell beklagelse for den uretten som norske myndigheter har gjort mot romanifolket opp gjennom historien: “På vegne av norske myndigheter beklager jeg sterkt fortidas overgrep. Noe lignende må aldri skje igjen. Norske myndigheter har mye å skamme seg overfor romanifolket. Det skulle være nok å nevne stikkord som Svanviken arbeidskoloni, tvangssterilisering og tvangsplassering av barn” (Haarstad 1998).
- I forbindelse med Stortingets ratifisering av Europarådets rammekonvensjon om nasjonale minoriteter samme år ble det gjort klart at romanifolket har rett til formell status som nasjonal minoritet (jf. St.prp. nr.80, 1997-98).
- I stortingsmeldingen om den statlige politikken overfor nasjonale minoriteter fra desember 2000 tok Regjeringen Stoltenberg sterk avstand fra de overgrepene som har vært gjort mot romanifolket og bad om unnskyldning for disse overgrepene (St.meld. nr.15 (2000-2001), s.12-13).

Likevel er det et spørsmål om det norske storsamfunnets oppgjør med den politikken som ble satt iverk overfor folkegruppen i nesten hundre år, kan sies å være ført til ende. Det kan spørres om en ennå har tatt de fulle praktiske konsekvensene av dette oppgjøret.

Det understrekes at de følgende synspunktene står for forfatterens regning og at verken Norges forskningsråd eller de øvrige forskerne innen delprogrammet hefter for disse tilrådingene og forslagene.

Det kan være grunn til å minne om Erling Folkvords Dokument 8-forslag om oppreisning, erstatning og anerkjennelse for romanifolket. Forslaget ble gitt en foreløpig og delvis behandling av Stortinget i desember 1996. Både oppreisnings- og erstatningsdelene av forslaget må fremdeles sies å være aktuelle og bør komme opp til ny behandling i Stortinget. Anerkjennelsesdelen er nok delvis ivaretatt gjennom Stortingets tilslutning til rammekonvensjonen om nasjonale minoriteter, men det er fremdeles et noe åpent spørsmål om hvordan denne vil bli fulgt opp i praksis.

Tatt i betraktning at en offentlig og offentlig positivt sanksjonert politikk over en lang periode aktivt hindret og vanskeliggjorde en utøvelse av romanifolkets tradisjonelle livsform og kultur - og dermed bidro til å svekke videreføringen av denne – må dagens norske myndigheter sies å ha et tungt moralsk ansvar for å støtte og lette den sosiale og kulturelle gjenreisningsprosessen som er startet opp i romanifolket.

Hvis norske myndigheter ønsker å ta de praktiske konsekvensene av et slik ansvar, er det flere aktuelle tiltak:

Støtte til kulturelle tiltak: Det er tungtveiende grunner til at den norske stat bør bevilge økonomisk støtte til romanifolkets egne bestrebelser på å bevare, videreutvikle og styrke romanikulturen, for eksempel språk, handverks-, kunst- og musikktradisjoner. Annen støtte til folkegruppens egenorganiserte tiltak bør også gis, for eksempel når det gjelder å utvikle sosiale møteplasser.

Kollektive former for erstatning: Ordningen med billighetserstatning er rent individuell. Gjennom forskningsprosjektene har intervjuede i mange tilfeller fortalt om personlige omkostninger ved å sette fram krav om slik erstatning. De opplever at de er tvunget til å rippe opp i gamle sår. Kravene til dokumentasjon, form og innhold i søknadene kan nok fra en forvaltningsmessig synsvinkel virke små, men ikke for de berørte personene. Dette gjelder åpenbart i særlig grad de som har lese- og skrivevansker på grunn av tapt skolegang. Slik kan ordningen med billighetserstatning av de berørte bli opplevd som tung og nedverdiggende, snarere enn som en kilde til oppreisning og selvspekt. Både for det samiske folk og den jødiske minoritetens del har det vært lansert kollektive svar på fortidens overgrep. Tilsvarende må dette i forhold til romanifolket kunne utarbeides en fondsordning som kan forvaltes på en fleksibel og ubyråkratisk måte, både til beste for den enkelte som direkte eller indirekte ble berørt av særtiltakene og særomsorgen, og for kollektive tiltak for folkegruppen som helhet eller deler av den.

Faglig ekspertbistand til dem som har blitt rammet av politikken: Staten må kunne stille midler til rådighet for advokathjelp og faglig bistand til dem som ble påført helsemessige skader og sosiale problemer på grunn av tidligere mishandling og overgrep, for eksempel ved Misjonens institusjoner eller offentlige skoler og institusjoner. Også de rammedes nærmeste bør få rett til slik hjelp og bistand.

Mer kraftfull bekjempelse av dagens diskriminering: Staten må langt mer kraftfullt og systematisk kunne bekjempe de fordommene og den hverdagsdiskrimineringen som folk ennå opplever, for eksempel fra reiselivsnæringens side, og tilfeller av slik diskriminering må påtales, anmeldes og straffes.

Opplysning og undervisning for å fremme respekt, likeverd og solidaritet: Staten har også et stort ansvar for å gi folk flest bedre kunnskap og større bevissthet på dette området og hjelpe til å legge bak seg gamle og overleverte nedvurderende holdninger. Det er en stor oppgave å fremme forståelse, respekt, solidaritet og toleranse i forhold til etniske og nasjonale minoriteter. Deriblant må myndighetene må sørge for at skolen gir obligatorisk undervisning om de ulike mindretallsgruppene i Norge, deriblant romanifolket og dets historie og situasjon. Medlemmer av romanifolket må trekkes inn i denne undervisningen, slik det allerede har blitt høstet gode erfaringer med.

Rapporter fra Norges forskningsråds delprogram om romanifolket

Bjerkan, Lise og Dyrliid, Linda (1999) *Om likhet, likeverd - og annerledeshet. Et antropologisk blikk på taternes historie*, forskningsrapport, Trondheim: NTNU, Institutt for sosialantropologi.

Fodstad, Hjørdis (1999) *Erfaringer fra tvangssterilisering*, forskningsrapport, K-serien nr.2-99, Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi.

Halvorsen, Rune (2000) "Etnisk mobilisering i en brytningstid", i Hvinden, Bjørn (red.) (2000) *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen/Oslo: Fagbokforlaget.

Hvinden, Bjørn (red.) (2000) *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen/Oslo: Fagbokforlaget.

Haave, Per (2000) *Sterilisering av tatere – en historisk undersøkelse av lov og praksis (1934 - 1977)*, forskningsrapport, Oslo: Norges forskningsråd.

Pettersen, Karen-Sofie (1997) *En kvalitativ studie av tiltak rettet mot barn av tatere i perioden 1914 - 1986*, forskningsrapport, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, Trondheim: NTNU.

Pettersen, Karen-Sofie (1999) *Forholdet mellom Norsk misjon blant hjemløse og sentrale myndigheter på området barnevern*, forskningsrapport, Trondheim: NTNU, Institutt for sosiologi og statsvitenskap.

Sandvik, Anne Berit (1999) *Kampen om barna. Personer av taterslekts erfaringer fra barne- og skolehjem*, forskningsrapport, K-serien nr.1-99, Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kriminologi.

Annen litteratur

Askerud, Audun (1999) "å være tater er det fineste som fins." *Om norske tateres opplevelse og håndtering av egen identitet*, hovedoppgave, Oslo: Universitetet i Oslo, Institutt for kultur- og samfunnsfag.

Christophersen, Halfdan O. (1979) *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*, Oslo: Gyldendal (første gang utgitt 1962)

Erschine, Angus og Ian McIntosh (1999) "Why begging offends: historical perspectives and continuities", i Hartley Dean (red.) *Begging questions. Street-level bureaucracy economic activity and social policy failure*, Bristol: The Policy Press.

Etzler, Allan (1944) *Zigenerna och deras avkomlingar i Sverige. Historie och språk*, Stockholm: Geber.

Midre, Georges (1995) *Bot, bedring og brød. Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*, Oslo: Universitetsforlaget.

Hagland, Jan Ragnar og Jørn Sandnes (red.) *Frostatingslova*, Oslo: Det Norske Samlaget.

Hanisch, Ted (1976) *Om sigøynerspørålet. En undersøkelse av bakgrunn for sosial konfrontasjon*, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Hartmann, Carl (red.) (1923) *Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap av 31.mai 1900 med lov om forandringer i samme av 9.mars 1919*, Kristiania: Grøndahl & Sønns forlag.

Hartmann, Carl (red.) (1934) *Løsgjengerloven med kommentar*, Oslo: Grøndahl & Sønns forlag.

Hvinden, Bjørn (2000) Innledning: Fra fordømmelse til respekt og verdighet, i Hvinden, Bjørn (red.) *Romanifolket og det norske samfunnet. Følgene av hundre års politikk for en nasjonal minoritet*, Bergen: Fagbokforlaget.

Haarstad, Ragnhild Queseth (1998) Regjeringen beklager overgrep mot romanifolket, *Pressemelding fra Kommunal- og regionaldepartementet*, 11.febr. 1998.

Lyngstad, Oscar (1947) *Landeveiens folk i Norge. Kort oversikt over omstreifernes historie og Norsk misjon blant hjemløse 1897-1947*, Oslo: Norsk misjon blant hjemløse, i kommisjon bokhandelen Land og Kirke.

NMBH (1951) *Omstreiferproblemet. En redegjørelse ved Norsk misjon blant hjemløse*, Oslo.

Sandmo, Erling (1999) *Voldssamfunnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*, Oslo: Universitetsforlaget.

Schlüter, Ragnhild (1993) *De reisende. En norsk minoritets historie og kultur*, Oslo: Ad Notam Gyldendal.

Schneider, Anne og Helen Ingram (1993) "Social construction of target populations: implications for politics and policy", *American Political Science Review*, 87, 2, 334-347.

Stone, Deborah (1984) *The disabled state*, London: Macmillan.

Sundt, Eilert (1974) *Fante- eller landstrygerfolket i Norge*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag (Først trykt 1852-65).

Swaan, Abram de (1988) *In care of the state. Health care, education and welfare in Europe and the USA in the modern era*, Cambridge: Polity Press.

Theiste, J. Schaan. (1925) *Lov om behandling av forsømte barn av 6.juni 1896 med tilleggslover av 17.juni 1907, 2.juli 1915 og 9.juni 1922*, med anmerkninger og henvisninger utgitt av J. Schaan. Theiste, Oslo: J. M. Stenersens forlag.

Offentlige publikasjoner

Dokument nr. 100 (1896) Angaande arbeidet blant omstreiferne m.v.

Dokument nr. 8:62 (1995-96) Forslag fra stortingsrepresentant Erling Folkvord om at staten skal gi oppreisning til taterne som gruppe og erstatning til tatere som har vært utsatt for etnisk rensing eller andre overgrep begått av statlig myndighet eller av noen annen som har handlet på statens vegne og om at staten skal anerkjenne taternes rettigheter som etnisk minoritetsgruppe.

Forhandlinger i Lagtinget (1935) Lov om dyrevern, 20. og 25. Mai.

Forhandlinger i Odelstinget (1899-1900) Lov om løsgjænger, betleri og drukkenskap, 27., 28., 30. April, 1., 2.mai. 1900.

Forhandlinger i Odelstinget (1935) Lov om dyrevern, 6.mai.

Forhandlinger i Odelstinget (1951) Brigde i dyrevernlova, 21., 26.mai.

Forhandlinger i Stortinget (1974-75) Interpellasjon fra representanten Torild Skard om å bedre omstreifernes sosiale kår og lettere deres integrering i samfunnet, 23.april 1975.

Indst. O. I (1895) Indstilling fra Justiskomiteen angaande de kongelige propotioner 1) til Lov om behandling af forsømte børn.

Indst. O. XIX (1898/99) Indstilling fra komiteen for sociale spørsmal angaande udfærdigelse af en lov om løsgjænger, betleri og drukkenskap.

Innst. O. VIII (1951) Tilråding frå landbruksnemnda til lov om brigde i dyrevernlova.

Innst. O. XVIII (1953) Innstilling fra sosialkomiteen om lov om barnevern.

Justis- og politidepartementet (1927) Rundskrivelse om register over omstreifere og løsgjengere, 25.februar.

Justis- og politidepartementet (1935) Rundskrivelse om omstreifere, løsgjengere, og lignende, 12. Februar.

Oth.prp. no. 2 (1895) Angaande udferdigelse af en lov om behandling av forsømte børn.

Oth.prp. no.2 (1898/99) Ang. utfærdigelse af en Lov om Løsgjengeri, Betleri og Drukkenskab.

Oth.prp. no.10 (1898/99) Angaande utferdigelsen af en lov om fattigvæsenet.

Ot.prp. nr. 40 (1924) Om lov om handelsnæring.

Ot.prp.nr. 3 (1935) Angående utferdigelse av en lov om vern av dyr.

Ot.prp. nr. 56 (1950) Om brigde i dyrevernlova.

Ot.prp. nr. 27 (1973-74) Lov om dyrevern.

Socialdepartementet (1919) Rundskrivelse til stiftsdireksjonene, 13.mai.

St.forh. (1892) Ang. spøragsmaal om indskrækning af fantevæsenet, 16.mars .

St.meld. nr. 15 (2000-2001) Nasjonale minoritetar i Noreg – Om statleg politikk overfør jødar, kvener, rom, romanifolket og skogfinnar.

Sluttnoter

ⁱ Bruken av dette perspektivet er også illustrert i innledningen til boken *Romanifolket og det norske samfunnet* (Hvinden 2000).

¹ ”Alle som gjeng hus imellom og ikkje er tyrmslemenn [frigjeven trell] og som er ved helse og ikkje vil arbeida, kvar og ein av dei er skuldige tre merker i straff, kar som kvinne. Årmannen [gardsfuten] eller annan mann kan taka slik ein med vitne og ha han til tings. Men frendane hans kan då løysa han ut med tre merker, eller så kan ha som førte han dit, gjera seg slik nytte av honom som han vi.” (Hagland og Sandnes 1994: 165).

² For eksempel er det grunn til å tro at personer var innrullert ved Svanviken arbeidskoloni, ble utsatt for et press for å la seg sterilisere, som mer eller mindre uttalt “betingelse” for å få støtte til bosetting og/eller for å ikke få barna tatt fra seg (jf. Haave 2000: 294).

³ Anslaget er gjengitt etter Hanisch (1976) som bygger på Olav Bjørnstad, tidligere generalsekretær i Norsk misjon blant hjemløse. Audun Askerud (1999) drøfter anslaget nærmere.

⁴ Haave (2000: 167) oppgir at Misjonen hadde registrert 5129 levendefødte barn av “omstreifere” i perioden 1900-59.

⁵ Pettersen har i en tilleggsundersøkelse kastet lys over forholdet mellom Misjonen og sentrale myndigheter på området barnevern, dvs. særlig Kirke- og undervisningsdepartementet og Sosialdepartementet (Pettersen 1999).

⁶ Haave (2000: 389).

⁷ Haave (2000: 168-169).

⁸ Haave (2000: 389) viser til at representanter for Norsk misjon blant hjemløse medvirket i 32 saker med hjemmel i 1934-lovens § 3 annet ledd, 1934-lovens § 4 eller 1942-loven. I alt har Haave dokumentert 80 slike saker som gjaldt tatere (Haave 2000: 166-167).

**Norges
forskningsråd**

Besøksadresse: Stensberggata 26
Postboks 2700 St. Hanshaugen, 0131 OSLO
Telefon: 22 03 70 00 Telefaks: 22 03 70 01
www.forskningsradet.no
ISBN 82-12-01554-8

En publikasjon i Forskningsrådets
KUNNSKAPSBASE